

ШЫН

№ 8
(17652)

2009 чылдың
январь 27,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Акы-дуңмалышкы харылзаалар

Чазак Даргазы Ш.Кара-оол аалчыларны хүлээп алган

Тывада Моолдун Баян-Улгий аймааның Цэнгэл сумузуна чурттап чоруур тываларның делегациязы келген. Олар башкылар, студентилер, сайгарлыкчылар — шупту 12 киж. Эрткен улуг-хүнде

ТР-нің Культура яамызының деткимчези-биле олар бодунуң суурунун девискээринге Тыва культураның төвүн тудуп алырынга деткимче кылдыр концерт-

марафонну эрттирген. Концерт хөгжүм-шии театрынга улуг чедишкениг эрткен. Концерт билеттерин сатканындан — 140 муң 892 рубль, залдан кирген өргүлдөр — 36 муң рубль болган. Понедельникте делегация Тываның кожуун-нарынче аъттаныпкан. Оон бетинде Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол аалчыларны хүлээп алган (чурукта).

Республиканың Баштыңы Цэнгэл сумузуна Тыва культураның төвүн тудар дээн эгелекчи саналды деткип турар. Үндезин культуразын болгаш дылын камгалап арттырып алырынга ол канчаар-даа аажок чугула деп демдеглед, ук айтырыгны шийтирлээринге Тываның Чазаа дузалаар дээрзин ол чугаалаан. Цэнгэл тываларынга чаа клубту бо чылдың төнчүзүнге

чедир тудуп доозары көрдүнген.

Аалчылар клуб тудуунуң айтырынын республиканың Чазаның деңнелинге чедир шийтирлей бээр манаваан турганнар. Ынчангаш кичээнге салып, оларның берге айтырынын Тываның чонунуң ханы билип, деткип турары дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Бистиң корр.

В.Шайфуллиннің тырттырган чуруктары.

«МЕН ТЫВА МЕН»

Эрткен дыштаныр хүн — улуг-хүнде кызылчылар В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Моолдун Баян-Өлгий аймактың Сенгел сумузуна аныяктарының «Мен тыва мен» деп концертин сонуургап көргөн. Сенгел сумузуна чурттап чоруур аныяктар Культура бажыңы тудуп алыр сорулганы салгаш, Улуг Тывада акы-дуңмалышкы төрөл чонунга оюн-тоглаазын көргүспүшаан, ачы-буян дилеп чедип келген деп сураан дыңнаан чон театр долдур чыылган.

Хостуг олут чогуңдан театрың эргин-чадаларын безин хос чер чок кылдыр олургулапкан. Хан төрөл деп чүве ындыг кончуг, хензиг-даа бол, «далайга дамды» дузам ка-дайн дээн биче сеткилдиг улус-чонуустуң хөйү кижиниң сеткилинге чоргааралды ала-чайгаар оттуруп кээр.

Тываның ат-сураглыг артистери база чону-биле бир демей ырак-узакта чурттап чоруур төрөл чону-нуң аныяк-өскениниң чаагай күзел-сорулгазын деткип, оларның концертинге киржип демнежи бергени база дыка өөрүнчүг. Оларның аразында Тываның Улустуң хөөмей-жилери Кайгал-оол Ховалыг, Андрей Монгуш, Игорь Көшкендей, Тываның Улустуң артизи Станислав Ирил, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юлиана Ондар, «Саян» ансамблиниң ыраажызы Долаана Куулар болгаш ат-сураа алгаан национал оркестр база аныяк ыраажы Борбак-оол Салчак олардыр. Кайгамчык талантылыг, аргадуржулгасы бедик артистер-биле кады чаңгыс сценаже үнери ырак Сенгелдин аныяктарынга, шынап-ла, аас-кежик болбас аргажок. Концерт көргүзүп келген сенгелчилерниң аразында чаңгыс-даа профессионал артист чок, шупту

бот-тывынгыр артистер, ырлаар-шүлүктээр салым-чаяаныг аныяктар болду.

Концерттиң башкарыкчызы сенгелчилерниң өңнүү, тележурналист Орлан Дамба-Хуурак концерт эгелээриниң бетинде «Сенгелче аян-чорук» видеофильмни көргүзүп, төрөл чонуустуң ук-төөгүзүн болгаш бөгүнгү амы-дырал-чуртталгазы-биле таныштырганы дыка солун болду. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртем ажилдакчызы, Тываның күрүне университетиниң филология факультетиниң доозукчузу, Сенгел оглу Бадарч Баярсайханнның «Сенгел тываларының төөгүзүнүн очери» деп ажилында ук чоннуң төөгүзүнге хамаарыштыр бижээн тайылбырын кинода ажылгаан болду. Оон дыка хөйүнү билип алдывыс.

Сцена ажыттыңан. Хан төрөл чонуустуң каас-чараш кылдыр кеттинген аныяктары көстүп кээри билек, залга диңмиттиг адыш часкаашкыны чаңгыланы берди. Орлан Дайынчыевич аныяктарның ат-сывын адал, дөгережи-биле таныштырды. Кызыл чаактыг оолдар, кыстарның чаптанчыг, чаражы-даа аажок. Ырлап-танчылай бээр-ге, көрүп-ле оруксанчыг.

Чанчыма Иргит, Эхнатайван Кара-Сал.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруу.

1992 чылда «Ак-Хем» аас чогаал бөлүү Тывага аалдап кээп чораанының соонда, Сенгелден артистер келбээн. Бо аныяктар уран чүүлдүн баштайгы кокпазын оруктап чедип келгени ол. Чалыы назынның дидим, чоргаары ындыг-ла болгай, узун орук оларга чүү-даа эвес. Күзел күштүгү, чүү-даа моондак болуп шыдаар эвес.

«Аргамык» чечен чогаал каттыжышкынының уран номчулга мөөрейлериниң каш дакпыр тиилекчизи Делег Херелдин шүлүүн көрүкчүлөр магадап дыңнадывыс.

ДАШ ДОМАА

Ак-Хем бажы оваазының дажы домактаныр болза, Ак Соян кожууну чуртумнун Канчап чурттап чораанын Айтып бээр болду ба. Хомду бажы сынының дажы домактаныр болза, Хоор бениң куну Канчап киштеп ашканын, Ховар чараш чуртумнун Каң дег чаагай турарын Айтып бээр болду ба. Сенгел хайыракан дааның дажы домактаныр болза,

Сес кожуун чуртумнун Канчап чурттап чоруун Айтып бээр болду ба. Сарыг-Хөлдүн сынының дажы домактаныр болза, Сарыг дааның бажыңга Саң каар хүнүн Айтып бээр болду ба. Ак-Хем дааның дажы домактаныр болза, Алды кожуун чонумнун Аштап-суксап чораанын Айтып бээр болду ба. Мөңгүн-Тайга сынының дажы домактаныр болза, Моолдан бистиң чедип келгенин Айтып бээр болду ба. Хөндөлөннүн сынының дажы домактаныр болза, Хөөкүй чону бистерниң Төөгүзүн катап-катап Айтып бээр болду ба. Сенгелде школада танцы башкызы Делег Нарангаров уйгур улустуң танцынын ээлгир, чараш, хат-салгын дег күүсеткенин, аныяк ыраажы Каң-Соруктуң чараш үнүн, казах сөөктүгү Дамысбектин «Хөндөргейимни» ырлаанын, Хаа хөйүк Алтанзулдун бодунуң чогаатканы «Кыштаг» деп шүлүүн улуг сонуургал-биле дыңнап, изиг адыш часкаашкыны-биле магадалывысты илереттис. Тос-Кириш Бодамцедегтин «Мени көргөш сергеди» деп баштак ырызының сөзүнүн чаптанчыгын көрүңер даан: Соңгаар каккан салгыңга Согуна бажы сергеди. Соян сөөктүгү оолдар Мени көргөш сергеди.

Артынан каккан салгыңга Артыш бажы сергеди. Агбаан сөөктүгү оолдар Мени көргөш сергеди.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Дедир каккан салгынга
Терезин бажы сергеди.
Делег сөөктүг оолдар
Мени көргөш сергеди.

Бо ырының сөзүн демги-ле шү-
лүкчү Делег Херел чогааткан чүве-
дир, а аялгасы улустуу. Тос-Кириш-
тин күүседип турар аянының ча-
ражы!

Ыры-шүлүк-биле чергелештир
концерттин башкарыкчызы Орлан
Дамба-Хуурак Сенгел дугайында
солун тайылбырны көрүкчүлөргө
чугаалап берип турду: — Бир катап
Тывадан хей кижин байырлаган
киржи чеккеш, концерт көргүзөр
дээривиске, казахтар клувунче
кирбээн. Ында кожомык мөөрейи
эртип турар болган. Дыка үр манап
келгенвис соонда, харын-даа бир
шак иштинде чапсар чарлапкан, ол
аразында тываларны чыгаш, кон-
цертивисти көргүзүп четтигипкен
бис. Бодунуң клуву чок, ындыг
кээргенчиг улус-тур ийин. Дем-
нежип тургаш, дуза-деткимчеден
көргүзүп, клувун черле тутчуп
берип көрээлиңер, чонум. Кыжын,
чайын, дүне-хүндүс-даа чеде бээр
болзунарза, өөрүп уткуп, өөнүн
дөрүнчө чалап хүндүлээр, биче
сеткилдиг хан төрөл чонувус-тур —
дээрге, зал демни-биле адыш
часкап деткиди.

ТР-ниң бойдук курлавырлары-
ның сайыды Сагаан-оол Кызыл-
оолович Долгар өг-бүлөзиниң
болгаш яамызының өмүнээзинден

«МЕН ТЫВА МЕН»

акша дузаламчызын ачы-буян ма-
рафонунга салды. Кызылдың № 9
школа-гимназиязының директору
Валентина Өдүрековна башкы-
лары-биле кады сценаже үнүп
келгеш, чылыг-чымчак байыр че-
диришкениниң шүлүктүн одуруг-
ларын бараалгадып, башкыларның
чыгганы акша дузаламчызын бер-
ди. Чоннуң ынак чогаалчызы Ю.Ш.
Кюнзегештин өөнүн ишти Дырбак
Хылбыновна Күнзегеш чогаал-
чының «Тыва кожомыктар» деп
номун 100 экземплярны сенгел-
чилерге белекке берди. Тываның
Композиторларының чогаалчы-
зы эвилелиниң даргазы А.С. Хоюгбан
өг-бүлөзиниң өмүнээзинден акша
дузасын бербишаан, сенгелчилер-
ден өөренип алганы «Ак-Хем ба-
жы» деп чараш ырыны бараалгатты.
Национал музейниң ажилдак-
чылары сенгелчилерни музейинче
чалап, халаска экскурсиялаткан.
Тывада ажилдап-чурттап чоруур
Сенгел тывалары — коммерсан-
тылар чаңгыс чер-чурттугларының
аай-дедир оруунун өрттөн төлежи,
Улан-Батордан визаны кылдырт-
чып бергенин Орлан Дайынчыевич
чарлап, оларга өөрүп четтиргенин
илеретти.

Тываның күрүнө университе-
диниң тыва болгаш ниити дылдар
кафедразының эргелекчизи про-
фессор М.В. Бавуу-Сюрюн сөс ап

чүве чугаалады:

— Сенгел биле Тываның ара-
зында харылзаа чүгле уран чүүл-
биле кызыгаарланмайн турар. Ты-
ваның гуманитарлыг шинчилелдер
институдунун эртемденнери олар-
ның аас чогаалын чыып бижи-
п, шинчилеп турар. ТКУ-нун башкы-
лары база шинчилелдерни кылып
турар. Бистин факультетти дооскан
4 моол студентилерниң 3-ү диссер-
тация ажылын бижип турар. Бо-
дунун чонунун дылының онзагайын
олар тодарадып турар. Моолдун
хоойлузун езугаар баштай дылды
кичээнгейлиг сайгаргаш, оон күрү-
не документиленерин белеткээш,
программаны тургускаш, ынчан
өөредилге номнарын бижири.
Сенгел чону ажы-төлүңгө төрөөн
тыва дылын арттырып бээр дээш,
ону өөренип номнарын бижири
бээрин бистен дилзэн, ол ажылды
кылып эгелей берген бис. Чүгө ол
арай узун хуусааның ажылы дээрзи
билдингир. Аас чогаалын чыып,
словарларны тургузуп алдывыс,
ам номнарын бижири эгелээр бис.
Хүлзэнген ол ажылывысты ыяап-ла
эчизинге чедирер бис дээрзин тө-
рөл чонувуска дамчыдып чедире-
рин бо келген аныяктардан диле-
вишаан, «далайга дамды дуза»
болзун, башкылар чыгган акша-
высты берип тур бис, чаагай херек
чогул бүдөр-ле болзун.

Орлан Дамба-Хуурак: — Улуу-
биле четтирдивис. Шынап-ла, Тыва
Сенгел чонунга деткимче-дузаны
доктаамал көргүзүп турар. Дыка
хей номнарын чедирдивис. Шко-
ланың септелгезин долузу-биле
кылыштывыс. Чадаанада «Юрта»
күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези
ыяштан чунар-бажының тудуп бер-
ди. Моолда ындыг аяныг чунар-
бажың чок боор оң.

Мен төрөл чонумга тураскаа-
дып, шүлүк чогадып алган кижин
мен, ону силерге номчуп берейн:

Сеткилимге чуруттунуп

артып калган

Сенгел суму тайбың-чаагай

хөгжүп туру.

Катап база төрөл чонга

чолукшууру

Кайгамчык-тыр, магалыг-дыр,

өөрүнчүг-дүр.

Сенгел чоннуң сөзү чечен

Сени көргөш, сеткил

ханып хоочулажыр.

Өске черде ырак-узак

чурттаза-даа,

Өзү-биле тудуш болган

уян чонум.

Танды-Тыва улуг чонун

сактып чоруур,

Таады-ла аралажып,

аргыжыксаар.

Тыва мен деп салым-чолга

чоргаарланып,

Тыва мен деп чаңгыландыр

ырлап чоруур.
Бөдүүн болгаш биче сеткилден
хүндүлээчел
Бөөдей өөнге аалчыларын
дөрже чалаар.
Тыны-биле тудуш домнуг
төрөл чонум
Тываларын четтикпейн
манап чоруур.
Авыралдыг Аржай хайыракан,
өршээ.
Аш-чуттан хоор чонум, өршээ.
Аал-малы мандып турзун,
өршээ.

Арат-чону кежик-чолдуг чор-
зун, өршээ! — дээн йөрээл сөстөргө
кижи бүрүзү каттыжар дээрзи чу-
гаажок. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В.
Кара-оол Сенгелден аалчыларны
хууда хүлээп алыр болган деп
дыңнааш, көрүкчүлөр амырап,
адыш часкап турдулар.

Концерт-марафонга ниитизи-
биле ол кежээ 176 муң 800 ажыг
акша киргенин чарлаптарга, залга
база катап диңмиттиг адыш час-
каашкыннары чаңгыланы берди. Бо
дээрге төрөл чонувуска детким-
чениң чүгө эгези-дир. Май айга
чедир бүгү Тыва ам-даа дуза-дет-
кимчени көргүзеринче чонувусту
кыйгыраалы. Демнежип тургаш,
Сенгел сумузуңга клубту тудуп
берээлиңер, чонум.

Сенгелдин аныяктары ам Ша-
гаан-Арыг, Чадаана, Хандагайтыга
концертин көргүзери-биле айтта-
ныпкан. Чорууңар чогузун, эрес
сенгелчилер!

Светлана БАЛЧЫР.

Өөредилге черлеринде

КЕЛИР ҮЕНИНГ ЭМЧИЛЕРИ

Кызылдың медицина учи-
лищези — республиканың
хоочун өөредилге черлери-
ниң бирээзи. Чылдың-на ор-
тумак эртемниң эмчилерни бо
өөредилге чери доостуруп
турар.

3-кү курстун 2-ги бөлүүнүн сургуулдары.

Республиканың бүгү кожуун,
сумуларында эмнелгелерде, поли-
клиникаларда, эмчи пунктуларында
училищениң доозукчулары ажил-
дап, чоннуң кадыкшылы дээш
кызымаккай ажилдап турар.

Студентилер хүнү байырлалдың
бүдүүзүндө бистин корреспондент-
тивис училищеге чедип, сургуул-
дарның өөредилгезин болгаш хос-
туг үезин канчаар эрттирип тура-
рын сонуургап чугаалашкан.

Ак халаттарлыг аныяк оолдар,
кыстар кичээлдеринден каткы-
хөглүг чапсарлап үнүп турда, чеде
бердивис. Училищениң директору-
нун оралакчызы Алена Далан-
даевна Лакпаева-биле ужуражып,
сургуулдарның амыдыралын со-
нуургадывыс.

— Училищевисте тергип өөре-
дилгелиг уруглар, оолдар арбын
болуп турары өөрүнчү. Чүгө беш-
терге өөренип турарлар безин хей,
а 4-5 демдектерге өөренип турар
ударниктер мырыңай эмгежок. Чүг-

ле бештерге өөренип турар болгаш
идепкейжи, быжыг сагылга-чурум-
нуг студентилеривис кымнарыл
дээрге, 5-ки курстун 1-ги бөлүүнүн
даргазы Аяс Шилгини хамыкты
мурнай адап болур бис. Бо бөлүк
училищениң мурнуку одуруунда

Хостуг үезин студентилер чөп
ажылгазын дээш, янзы-бүрү хем-
чеглерниң планын сентябрь айда-
ла тургузуп каан, ол езугаар ажил-
дап турар дээрзин уруглар, оолдар
боттары чугаалап турду. Эң эге-
зинде «Алдын күс» дыштанылга
кежээзинден эгелээш, училищеге
суббота санында ыяап-ла кайы-бир
хемчегни студентилер-даа, баш-
кылар-даа эрттирип чаңчыга бер-
генер. Башкылар хүнүндө «Хөглүг
старттарны», биргикурсчуларга
тураскааткан кежээни, турисчи
чыышты дыка солун кылдыр эрт-
тиргени утундурбас болуп артка-
нын уруглар чугаалап турду.

Келир үениң эмчилери нарко-
манияга болгаш арагалаашкынга
удур ажилдап, чурттакчы чон ор-
тузунга тускай программа езугаар
лекция, беседаларны кылып турар.
Ажык класс шактарын, аңгы-аңгы
мергежилдин эмчилери-биле ужу-
ражылгаларны удаа-дараа эрт-
тирип келген. Бо бүгү хемчеглерге
доозукчу курстар идепкейлиг
киржи, биргикурсчуларга үлегер-
чижээн көргүзүп турар.

чоруп турар деп болур. Класстың
удуртукчу башкызы Ирина Леон-
идовна Старовойт. Эге курстан
эгелеп-ле олар эпиг-демниин
көргүзүп келгенер. Янзы-бүрү
хемчеглерге киржи, училищениң
адын төлөтпип-биле камгалап турар
бөлүк-түр.

Чоргаарланып болур студенти-
леривиске оон аңгыда студент,
профэвилел даргазы Азиата Маа-
дыр-оол хамааржыр. 4-кү курстун
4-кү бөлүүнүн удуртукчу башкызы
Надежда Март-ооловна Аракчаа.
3-кү курстун 1-ги бөлүүндөн Руслан
Саңгы-Бадыраа (башкызы Силенма
Арагачыевна Бичекей), 3-кү кур-
стун 2-ги бөлүүндөн Борбак Балчыр
(башкызы Анис Обусовна Корни-
лова), 4-кү курстун 1-ги бөлүүндөн
Сайлык Чебокакова (башкызы Саи-
да Михайловна Монгуш), 3-кү курс-
чу Саяна Адомачи, 4-кү курсчу До-
лума Ондар сессия үезинде экза-
меннерин чүгө бештерге дужаап
турар—деп, башкы чугаалады.

ДЕМНИГ-ДАА, ХӨГЛҮГ-ДАА

Тываның күрүнө универ-
ситетиниң көдээ ажил-агый
факультетинде 132 студент
өөренип турар дээрзин декан-
ның оралакчызы Долаана
Лаак-ооловна Седен чугаа-
лааш, оларның ажил-амыды-
ралы-биле таныштырды.

Факультет агрономнары, зоо-
техниктерни, технологтарны доос-
туруп үндүрүп турар. Эки өөредил-
гелиг студентилерге стипендия-
зындан аңгыда материалдыг дуза
кылдыр 3,500 рубльди берип турар.
Культура, спорт, хей-ниити ажылы
болгаш эртем деп номинацияларга
киришкеш, 12 студент лауреаттар
болган.

Факультеттин башкылары бүгү
ниити университет башкыларының
турисчи чыыжыңга 1-ги черни чаа-
лап ап, студентилерге үлегер-чи-
жээн көргүскен. Башкылар коман-
дазының капитаны декан боду —
Аңгыр-оол Николаевич Монгуш.

Биргикурсчулар сентябрь 1-де
— Билиглер хүнү байырлал-биле
студент амыдыралын эгелзэн.
«Биргикурсчуларның шаап хал-
даашкыны» деп хөглүг оюн-тог-
лаалыг дыштанылга кежээзи дыка

солун эрткен. Улаштыр агрономия
салбырының студентилери «Дү-
жүт—2008» кежээге аш-чем дел-
гелгезиниң конкурзун эрттирген.
«Евразия—2008» дыштанылга
кежээзинге студентилер янзы-бүрү
нацияларның төлээлери кылдыр
кеттинип, солун күүселделерни
кылган. «Сылдыстар-биле танцы»
мөөрейге факультеттин студен-
тилери Долаана Ооржак, Аяна
Маскыр, Евгения Билчириева, Аңчы
Хертек, Оңмас Сарыглар олар
киришкеш, хүндүлел бижики-биле
шаңнатканнар. Университетке бол-
ган КВН-ге көдээ ажил-агый фа-
культетиниң «Новые люди» коман-
дазы 3-кү черни ээлзэн. Маңаа
команданың капитаны Далай-оол
Салчактын улуг үлүг-хуузуң дем-
деглес аргажок. Чаа чыл байыр-
лалында факультет хөгжүмнүг төп-
биле шаңнаткан.

Студентилер хүнүндө «Южный»
кафеге студент бал болган. Аңаа
болган оюн-тоглаа, конкурстарга
идепкейжи аныяктар демни-биле
киришкен.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Көдээ ажил-агый факультетиниң агрономия салбырының 5-ки курсчулары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты П.Л. Гончаровка тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың агроулетпур комплекзинин эртем талазы-биле хандырылганын ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты Сибириниң үнүш болгаш селекция эртем-шинчилел институтунун хүндүлүг директору, Россельхозакадемияның Сибирь салбырының хүндүлүг даргазы, Россияның көдээ ажил-агый эртемнеринин академиязының академиги, көдээ ажил-агый эртемнеринин доктору **Петр Лазаревич Гончаровка** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 19 № 21.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты В.Э. Байкарага тыпсырының дугайында

Республикага корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке ачы-хавыязы, иштиги херектер органнарынга хөй чылдарда үрө-түнелдиг ажил-албаны дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты Тыва Республика талазы-биле Иштиги херектер яамызының хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының начальниги — сайыттың оралакчызы, милицияның полковниги **Владимир Эникпенович Байкарага** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 23.

«Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүлүг атты М.О. Ондарга тыпсырының дугайында

Республиканың улус өөредилгезинин адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **«Тыва Республиканың Улустуң башкызы»** хүндүлүг атты өөредилгениң хоочуну **Маржымал Очурович Ондарга** мөчээн соонда) тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 24.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты К.Д. Нурзетке тыпсырының дугайында
Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты Кызыл кожунунуң хоорай хевирниң Каа-Хем суурунун Уругларның «Эврика» немелде өөредилге төвү немелде өөредилгениң муниципалдыг албан черинин директору **Кара-кыс Дамбаевна Нурзетке** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 25.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.А. Бутаровкинаны шаңнаарының дугайында

Чылыг-энергетика комплекзинге чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тываэнергосбыт»** ажык акционер ниитилелдин бүдүрүлгө-техниктиг килдизинин инженери **Светлана Александровна Бутаровкинаны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 26.

«Тыва Республиканың Арзылаң мөгези» хүндүлүг атты Н.Д. Доспанга тыпсырының дугайында

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **«Тыва Республиканың Арзылаң мөгези»** хүндүлүг атты спорттун хоочуну **Найдан-оол Донгакович Доспанга** (мөчээн соонда) тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 27.

Тыва Республиканың Даргазының Хүндүлел бижии-биле М.Ю. Бадырғыны, С.А. Маланованы шаңнаарының дугайында

Иштиги херектер органнарынга албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип турары база

ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Кеземче күүселдезинин Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелин элмелге-эдиң чазар № 2 албан чери»** федералдыг бюджет албан черинин начальнигинин айыыл чок чорук болгаш оперативтиг ажил талазы-биле оралакчызы, иштиги албанының полковниги **Мерген Юрьевич Бадырғыны**.

«Кеземче күүселдезинин федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелин элмелге-эдиң чазар № 2 албан чери» Федералдыг бюджет албан черинин эмчи сестразы **Светлана Артемовна Маланованы** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 28.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.А. Сатты шаңнаарының дугайында

Чылыг-энергетика комплекзинге чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың «Хову-Аксының ЧЭТ»** күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин котел дериг-херекселдеринин септелгезинин болгаш доозун ашталгазының талазы-биле слесары **Сергей Арагаевич Сатты** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 29.

Тыва Республиканың «Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Н.А.-С. Хертекке тыпсырының дугайында

Көдээ ажил-агыйының адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш **«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы»** хүндүлүг атты күрүнениң федералдыг «Тывамелиоводхоз» эргелели албан черинин «Барыын-Хемчиктин суггарылга системалары эргелели» салбырының директору

Николай Айыр-Санаевич Хертекке тыпсыр.
Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 30.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Күрүнениң конкурс комиссиязының составына өскерилгелер кирир дугайында

«Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция судунун 7 чүүлүнүн 4-кү кезээн удуртулга болдурга, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Күрүнениң конкурс комиссиязының дугайында» № 212 Чарлы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Күрүнениң конкурс комиссиязының составына дараазында өскерилгелер кирир:

комиссияның составына:
А.Г. Веледеевти — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузун;

М.К. Иргитти — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының эргелелин начальнигинин оралакчызын кирир;

комиссияның составындан А.С. Серенни үндүрер;

комиссияның кижигүннеринин чаа албандужаалын айтыр:

Ш.Ч. Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы;

К.А. Бичелдей — Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.
Кызыл хоорай
2009 чылдың январь 20 № 22.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Хоочуннар аравыста

КАРА-ДАШТЫҢ «АЛДЫН ХОЛДУГ» ОГЛУ

Борис Матвеевич Яковлев 1954 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны чаа төнгөн кадыг-берге чылдарда он бир харлыг тургаш, Ак-Довуракка келгенин шал-бул сактыр. «Эки билир-ле чүвем Артаар-Тей, Хемчик, Кара-Даш, Эдегей ол ынчаар эш-өөр-биле ойнап өстүм, Ак-Довурак мээң-биле чажыт чыгыы чүве. 64 харлыг мен. Ак-Довурак — мээң чуртум, ажы-төлүмнүң төрүттүнген чери, аксым-кежи, буяным доктааган өдээм» — дээш, караанын шилин аштап, улуг тынып, хандыр бодангылааш, чугаазын уламчылады. — «Шынында болза мен Тожу чоогунга эжиндирип бар чорааш, пароход иштинге төрүттүнген кижидир мен. Ачам Красноярск — Кызыл аразынга чүк сөөртүп турган пароходтун механик-башкарыкчызы болуп ажилдап турган. Орук ара авамның эди аарый бээрге, ачам боду божудар ужурга таварышкан. Харын-даа пароходка чаа ак чоорганнар чораан болгаш, бүгү бергелерни эрткен мен» дээр кижиге, та кайы хире девидеп турган ашак.

Авам-биле бисти Минусинскиге бир төрелинни бажыңыга каап-каш, улаштың чорупкан дээр-ле болгай. Ынчангаш мээң паспортумда төрүттүнген черим Минусинск апарган, шынында болза, Тожу болур чүве-дир ийин. Чогум бажыңы-выс ол үеде Чаа-Хөл чоогунга Кара-Суг деп черге турган. Мен ачам-ы эдерип чеже Кызыл, Красноярск четпээн дээр сен, хөй кезинде ай ажа бергеш келир турдус. Ачам Красноярскиге пароходтар өртээлинге база анаа турбас, токарлап ажилдаар чораан.

Черле шевери кончуг, үрелген кезектерни боду чондуруп кылып аар. Мени бичимден өөрөткен, беш харлыымда-ла болт, гайкаларны чондуруптар апарган мен, башкым ачам чүве. Ачамның өөрөткен ажылында токар шынзылга-даа чок, бүгү назынымда ажилдап чор мен, күш-ажыл дептеринде «токар» дээндөн өске бижик-даа бижиттинмээн.

Ак-Довуракка келгеш, ачам база ынак ажылындан салдынмаан, меңээ ажылының бүгү чажыттарын ажыдып бергеш, бурганнаан. Чүгле мен эвес, кады төрөөн дунмам база токар, ачамның школазын эрткен болгаш, токарлап ажилдап чорду. Бистин улуувус боор угбавыс безин эдерип келгеш, станокка турупкаш, чондура бээрге, ачавыс хоору турду. Ол кыс кижинин ажылы эвес-тир дээш эп-чөвү-биле чорударын оралдажыр кижиге. Бис келиривиске-ле, маңаа орус өг-бүлелерден Еромаевтер, Кензиннер бар чүве, ам-даа кады кожа чурттап чор бис, Ак-Довурак оолдары — дээш, ажылыңче далажыпты.

Ам Борис Матвеевич чүгле токар эвес, фрезеровщик-чондурукчу, каңнакчы, электрик дээш-ле, бодунуң ынак мергежилинге херек апар чүүлдерини шуптузунга өөренип алган. Чагыкчылар чүнү күзээр-дир, кылып турар. Чолаачыларның хүндүлүг кижизи «алдын холдуг» деп шагда-ла мактадып келген. Бористи билбес техникага салымныглар Тывада чок дээр

болза, ол хөөредиг болбас боор. 1995 чылдарга чедир чүгле «Тыва даг-дүгү» комбинатынга эвес, а Тываның бүгү кожуннарының чагыларын кылып, аныяк назынында могаг-шылаг чок ажилдап чораан Борис Матвеевич Яковлев кырыыр туржук, ам шуут ажилдаары дам барган-на болгай. Кылып каары бүзүрелдиг ус-шевер болгаш аапсаал чүве кылыр хөңнү чок. Шын, шынарлыг кылбаан шаанда, ол кажан-даа амыравас. Ындыг боорга-ла боор, Яковлевтин аалчылары Хакасия, Бурятия, Алтай, Моол дээш, кайыын-даа келгилээр.

Машина-техниканың «эмчизи» мынча дээр: «Шимчедикчи бүрүзүн хандыр өөрени бээр болзунарза, оон иштиги тургузуу дириг амытаннар-биле демей болур». Олдаа шын боор, мотор бүрүзүнүн клапаннары шын эвес ажилдаарга-ла, чөдүрүп эгелээр, ону эмнээрде клапаннары хынааш, бичии-даа хөй үнмес, бензин дырт дивес кылдыр, кончуг хынамчалыг чонуп, сүвүрүп, аштап кылыр, дуржулга чок кижиге семээң-даа херээ чок, чалгааравас ус-шеверлер ажылы-дыр ийин. «Борис чок болза, та канчаар улус бис» дижиң, чолаачыларның чугаалажып олурганын бо-ла дыңнаар мен. Чамдыктары орнунга бир аныяк кижиден өөредир болза-даа дижир-ле.

Бодунуң аажы-чаңы шириин, шын дээш туржур болгаш, даргалар-биле бо-ла маргыжа бээр, хөй нуруузуңда удуп алгаш, амыраар,

шиитпирлиг, чаныш-сыныш чок эшти Чазак шаңналдары болганчок оюп эрте бээр. Ол аңаа хомудава-даа. «Меңээ чонум хүлүмзүрү, хүндүткелди — шаңналым ол» — дээш, калчан бажын суйбап олургулаар. «Аныяк чорааш, араганы шензэн боордан башка, черле хөңнүм чок чөмим-дир, элээр угаан белен чүве часпас» деп, мастер бүзүредир.

— Бо чүү болур чүвөл, Боря?
— Шекпээр суурда бир өңнүүм дилээ-дир, сизген кезер машинага херек чүве, маңаа чонуп алгаш, даштын дарганнаар өрээлге кызыткаш, калбартыр шавар, оон соонда өрүмнээр, ам-даа ажылы ырак — деп турда, бир кижиге автомашина мотору эккелди. Менди-лешкеш, тайылбырлап турарын дыңнаарымга, дыка-ла хөй ажилдар кылыр хире болду. Көдээ ажил-агый техникаларына дарганнаар чер база эң чугула херек. Бористе бар, боду дарганнаар. Бай-Тайга улусунга бичии када 40 аът дагалары соп берди.

— Аалчылар үзүлбес-тир аа, Матвеевич?

— Ам канчаар дээр сен, күжүр дунмам, артык кезектер садыындан хереглээн кезээн садып алгаш баз-ла меңээ келирлер, таарышпас болду, «технар» дээш-ле баарлар, садыгчыларга хорадаар. Амыдырал дээш кызып чораан улуска дузалаар апар, кылып бээр-дир мен.

— Силер бисти каар болзунарза, халап болур улус-ла бис, бир кижиге

ден өөредип көрзүңерзе кандыг чүвөл, Матвеевич? — деп, шала кандай айтырыг салдым.

— Оо, менден башкы үнмес, чаным берге, тааржыр улузум бар эвес, бодум бодумга дээрден башка. Чонум дилзэн черле багай кылыр хөңнүм чок, ачам кончуй бээр, оон сүнезини менден улуг ыравас деп бил, хынап турза хөңнү — дээш, каттырды.

— Эр хөй — дээрден өске харыы чок болдум.

Борис Матвеевич бир оолдуг, бир кыстыг. Өөнүң ишти Таисия Васильевна Яковлева товаровед мергежилдиг. Садыг кооператив шугумунун тергенини. Бичии уйнуктарының хүндүлүг кырган-авазы, үлөгерлиг ие. Хөй садыгларлыг Ольга Ивановна Ооржактын бүдүрүлгезинде эртемниң аайы-биле ажилдап чоруур. Бо өг-бүлө чечектер тарыырынга база кончуг ынак улус. Куду-дой, байырлалдар үезинде кончуг чараш дириг чечектерни, чурттакчылар оон алгылаар чүве. Техниканың «кезер эмчизи», чонунга болдунар-ла дузазын кадып чоруур эрнин холун дыңзыг туткаш, «алдын холдуг», езулуг ховар эртин-дир сен, чүгле камнан, Боря — деп, байырлаштым.

— Чүм-даа үрелир болза, сенээ кээр мен — дээримге, баштак чаңы-биле — «Чуртталга үрелир болза, кылып шыдавас мен» — деп хүлүмзүрүп артып калды.

Анатолий МОНГУШ.
Ак-Довурак хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунуң өңчүзү кылдыр Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилерин халас дамчыдып бээриниң болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы көөрү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунуң өңчүзү кылдыр Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң халас дамчыдып берип турар объектилериниң даңзызын бадылаарының дугайында» доктаалының төлөвилелин кириериниң дугайында

2008 чылдың декабрь 12

№724 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Конституциясының 74-кү чүүлүгү, Тыва Республиканың 2000 чылдың февраль 9-та № 429 «Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилерин муниципалдыг өңчүже база муниципалдыг өңчүнүң объектилерин Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнче дамчыдарының дүрүмүнүң дугайында» Хоойлузунуң 8-ки, 9-ку чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Капсырылгала дүүштүр Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилерин «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунуң өңчүзүнче халас дамчыдып бээр.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының «Тыва Республиканың Кызыл

хоорайы» хоорай округунуң өңчүзү кылдыр Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң халас дамчыдып берип турар объектилериниң даңзызын бадылаарының дугайында» доктаалының төлөвилелин кириер.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү харылзаларының яамызы бо доктаалдың 1-ги пунктузунда айыттыгын дамчыдып берип турар өңчүге хамаарыштыр Тыва Республиканың Күрүнө өңчүзүнүң даңзызынче өскерилгени доктааткан чурум езугаар кириер.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү харылзаларының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де №724 доктаалына капсырылгала

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга өңчү кылдыр халас дамчыдып берип турар Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилериниң даңзызы

№	Даңзы дугаары	Объектиниң ады	Объектиниң адреси, турар чери	Арткан балансылыг өрттээ, руб.	Ниити шөлү, дөрб. метр	Үндезини
1.	1516	Ниити Чуртталга бажыңы	Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 40	56800	260,9	Кызылдың Төлээ-лекчилер хуралының 2008 чылдың ноябрь 11-де №63 шиитпири
2.	0763	Ниити Чуртталга бажыңы	Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 5	109200	299,1	Кызылдың Төлээ-лекчилер хуралының 2008 чылдың ноябрь 11-де №63 шиитпири

Тыва Республиканың Чазаның кирип турар Төлөвилел

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга өңчү кылдыр халас дамчыдып берип турар Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилериниң даңзызын бадылаарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциясының 79-ку чүүлүнүң 3-кү пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунуң өңчүзү кылдыр халас дамчыдып берип турар Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилериниң даңзызын бадылаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2008 чылдың декабрь № - доктаалына капсырылгала

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга өңчү кылдыр халас дамчыдып берип турар Тыва Республиканың күрүнө өңчүзүнүң объектилериниң даңзызы

№	Даңзы дугаары	Объектиниң ады	Объектиниң адреси, турар чери	Арткан балансылыг өрттээ, руб.	Ниити шөлү, дөрб. метр	Үндезини
1.	1516	Ниити Чуртталга бажыңы	Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 40	56800	260,9	Кызылдың Төлээ-лекчилер хуралының 2008 чылдың ноябрь 11-де №63 шиитпири
2.	0763	Ниити Чуртталга бажыңы	Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 5	109200	299,1	Кызылдың Төлээ-лекчилер хуралының 2008 чылдың ноябрь 11-де №63 шиитпири

Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар болгаш парладыр чурумунуң дугайында

2008 чылдың декабрь 12

№726 Кызыл хоорай

2007 чылдың июль 24-те «Россия Федерациясына биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериңиң дугайында» №209-ФХ Федералдыг хоойлунуң 18 чүүлүнүң 4.1.

лыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар болгаш парладыр чурумун бадылаар.

2. Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар болгаш парладыр талазы-биле хүлээлгелерни Тыва Республиканың Черлер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызынга дагзыр.

3. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга үшкү таланың

эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) муниципалдыг эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар, албан парладыр чурумун доктаадып турар муниципалдыг эрге-хоойлу актызын хүлээп алырын дагзыр.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де №726 доктаалы-биле бадылаан

Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар болгаш парладыр

ЧУРУМУ

1. Амгы үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызын тургузар, чорудар болгаш парладыр чурумуну (моон ырай – Чурум дээр) Россия Федерациясының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ажылдап кылган.

2. Чурум болза хөй кижилер ажылдап болур, Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиир болгаш хөгжүдөр сорулга-биле тургускан информация системазы.

3. Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың күрүнениң эт-хөреңги даңзызын (моон ырай – Даңзы дээр), үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың күрүнениң эт-хөреңги реестринче кириген объектилерден тургузар.

4. Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) объектилер дээр, ажыл-агый башкарылгасында, оперативтиг башкарылгада, бүзүретен башкарылгада, долаага салбайн азы хөлезиге бербейн азы өске-даа арга-биле бербейн халаска ажылдалда турар, ындыг арга-биле берген субъектилер биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң

субъектилер болган таварылгалан аңгыда, Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги даңзызынга кириген объектилер (моон ырай – объектилер дээр) болур.

5. Үшкү таланың эргелеринден хостуг (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң эт-хөреңги эргелеринден аңгыда) Тыва Республиканың эт-хөреңги даңзызынче кириген күрүнениң эт-хөреңгизин, чүгле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин деткиир инфраструктураны тургузуп турар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге болгаш организацияларга үр хуусаалыг үндезинге (оон иштинде хөлезиге төлөвириниң чиигелделиг ставкалары-биле) ажылдаарына база (азы) элээринге бээр сорулга-биле ажылдап болур.

6. Объектилерни тайылбырлап турар медээлерни даңзыга кириер: турар черин, өрттээр, долаага салган-салбаанын, өске объектилерден чаңгыс аай ылгап болур тускайлаң онзагай чүүлдерин айыткан тайылбырын кириер.

7. Даңзыны чорударына саазына болгаш магниттиг (электроннуг) эдилелдерге боттандыраар.

8. Даңзыны аңаа чаа объектилерни кириген таварылгаларда чок болза күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр объектилерни уштаанда чаартыр.

9. Даңзыны чогуур чылдың январь 1-де болгаш июль 1-де байдалы-биле «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

2008 чылда Тыва Республиканың Чазаның Даргазының культура болгаш уран чүүл адырының талазы-биле грантыларын тыпсырының дугайында

2008 чылдың декабрь 18

№ 752 Кызыл хоорай

2008 чылдың июль 15-те үндүргөн Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының культура болгаш уран чүүл адырының грантыларын тыпсырының дугайында» № 441 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Культура болгаш уран чүүл адырының Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларының талазы-биле комиссияның киригени езугаар культура болгаш уран чүүл

адырының Тыва Республиканың Даргазының грантыларын алыры-биле конкурстун тиелекчилериниң даңзызын бадылаар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

3. Ук доктаалдың күүселдезиниң контролун Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 18-те № 752 доктаалы-биле бадылаан

Культура болгаш уран чүүл адырының 2008 чылда Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын алырының конкурстунуң тиелекчилериниң

ДАҢЗЫЗЫ

Чурулга уран чүүлү

Ксения Георгиевна Соколова, Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Септин уран чүүл школазының уран чурулга башкызы «Мастерская солнца» төлөвилелди боттандыраарына – 80 муң рубль.

Архив херээ

Розалия Монгушевна Арчимбаева, Тыва Республиканың Архив агентилели «Азия төвүнде хоорайның 1914-1944 чылдарда төөгүзү» төлөвилелди боттандыраарына – 80 муң рубль.

Хөгжүм уран чүүлү

Аяна Викторовна Дулуш, А.Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл училищези «Кант» ансамблдин хээлерин» төлөвилелди боттандыраарына тускай концерт программалары тургузарына – 100 муң

рубль.

Хореография уран чүүлү

Раиса Седиповна Стал-оол, немелде өөредилгениң муниципалдыг өөредилге албан чериниң Кызыл хоорайда уругларның хореография школазының директору

Д.Родариниң тоолдарына үндезилеп «Чипполино» «Уругларның классиктиг баледи» төлөвилелди боттандыраарына – 120 муң рубль.

Театр болгаш цирк уран чүүлү

Марина Каадыр-ооловна Идам, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссеру «Театржыткан көргүзүг «Он-на бештин дүнезинде ойнап-ойнап алылыңар» төлөвилелди боттандыраарына – 107 муң рубль; Санчымаа Александровна Бичелдей, Эрзин кожуунуң Мөрен суурда көдээ Куль-

тура бажыында улусчу театрың режиссеру «Улусчу театрга – чаа тургускан шиилер» төлөвилелди боттандыраарыңа – 120 муң рубль;

Борис Таан-оолович Хертек, Тыва национал оркестринин директору

«Росгосцирктин» соло-эквилибризи Демир-оол Хертектин «Тываның оглу» күүсел-дезинин эде дерилгези» төлөвилелди боттандыраарыңа – 33 муң рубль;

Юлия Кара-ооловна Дембирел, Чаа-Хөл кожуунунуң Культура бажыының методизи Ак-Туруг суурунуң көдээ Культура бажыының «Цирк төвүн тургузар төлөвилелди боттандыраарыңа» – 100 муң рубль;

Кино

Валерий Петрович Сарыг-оол, Барыын-Хемчик кожуунунуң Уругларның чогаадылга төвүнүн башкызы

«Адазының оглу-2» уран-чечен фильмин тургузары» төлөвилелди боттандыраарыңа – 120 муң рубль;

Музей херээ

Биче-оол Салчакович Майны, Барыын-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Мажалык суурда уругларның уран чүүл школазының уран чурулга башкызы

Бруцеллез аарыг малды албадал-биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин тыпсырының чурумунуң дугайында

2008 чылдың декабрь 9 №716 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 6-да №346 «Тыва Республиканың девискээринге 2008-2012 чылдарда бруцеллезтун нептерээрин болдурбазының болгаш узуткаарының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Бруцеллез аарыг малды албадал-

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та №716 доктаалы-биле бадылаан

Бруцеллез аарыг малды албадал-биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин тыпсырының чуруму

1. Бруцеллез аарыг малды албадал-биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин тыпсырының Чуруму (моон ыңай – Чурум) Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 6-да «Тыва Республиканың девискээринге 2008-2012 чылдарда бруцеллезтун нептерээрин болдурбас болгаш ону узуткаарының талазы-биле хемчеглер дугайында» №346 доктаалын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырышының чурумун тодарадып турар.

2. Бруцеллез аарыг малды албадал-биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин Тыва Республиканың бюджетинин хөреңгизинден сөөлүндө мал эзлеринге тыпсыры-биле бюджет хоойлуларынга дүүштүр бюджеттин бадылаттыг лимиттериниң кызыгаарыңа Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызын шилчидип бээр.

3. Компенсация төлөвилерин тыпсыр сорулгазы — аарыг малдарны үе-шаанда кадык малдарже аарыг халдаарын баш удур болдурбазы, кижилерниң болгаш дириг амытаннарның бруцеллезтан аарырын узуткаары, малдың ээдин улетпүрге болбаазырадыры-биле дужаары.

4. Бруцеллез аарыг малды албадал-биле соггарының үндезини кылдыр 3.1.085—96-СП санитар дүрүмнеринин болгаш 13.3.1302-ВП «Малдарның болгаш кижилерниң ниити халдавырлыг аарыгларын баш удур болдурбазы болгаш ооң-биле демисел. Бруцеллез» ветеринар дүрүмнеринин 3.2.4.2 пунктузу езугаар аарыг, азы аарыгның өске клиниктиг демдектери бар болуп турар малдарны өске малдардан дарый аңгылаар, уксаазының үнезин, деңзизин, хар-назының, боос болганын барымдаалавайн 15 хонук дургузунда согар кылдыр дужаар.

5. Ветеринар инспектору бруцеллез аарыг малдарны тодаратканда, кожуунунуң ветеринар эргелели малдың ээзинге 2006 чылдың ноябрь 6-да №422 «Ветеринар дугуржулга документтерин бээриниң талазы-биле ажилды организаастаарының дүрүмнерин бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый ямызынга бадылаан 4 хевирниң (дириг малга 1 хевирин, коң ээдинге 2 хевирин) ветеринар шынзылгазын азы херечилелди тыпсыр.

4 хевирниң шынзылгазының азы хере-

«Барыын-Хемчик кожуунда ажык дээр адаанда археологтур турскаалдарны музейжидери» төлөвилелди боттандыраарыңа – 80 муң рубль;

Библиотека херээ

Наталья Сумиевна Балчий, Улуг-Хем кожуунунуң уруглар библиотеказының директору

Улуг-Хем кожуунунуң ТБС-тин «К-Э.Кудажы аттыг кожуун библиотеказынга муниципалдыг информация төвү» төлөвилелди боттандыраарыңа – 80 муң рубль;

Людмила Арайбановна Кол, Тожу кожуунунуң Тоора-Хем суурнуң суму чагыргазының чанында муниципалдыг библиотеканың методизи

«Тожу чаштары номчуп тур» төлөвилелди боттандыраарыңа – 80 муң рубль;

Улусчу чогаадылга, уран кылыглар Надежда Васильевна Пономарева, Кызыл хоорай чагыргазының чанында культура комитетинин Орус культура төвүнүн даргазы

«Тывага орус фольклорнуң төөгүзү» фольклор-этнография программасы» төлөвилелди боттандыраарыңа – 100 муң рубль.

биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин тыпсырының Чурумун бадылаар (кошкан).

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезинин хыналдазын Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

чилелин тускай демдеглелдер графазыңа ээти ажыглаарының дараазында негелделерин айткан:

а) бруцеллезтун клиниктиг болгаш патологтук демдектери бар бүгү чүзүн малдарны сокканын алган ээти хайындырганының сөөлүндө үндүрер;

б) бруцеллез бар болгу дег-даа болза, бруцеллезтун клиниктиг демдектери азы патолог-анатомиктиг өскерилгелер ээдинде болгаш организмде чок болза, соккан мы-ыстыг бода малдың болгаш хаваннарның ээдин кызыгаарлаашкын чок садар болгаш садыг-рынок четкилерин таварыштыр сайгарар;

в) бруцеллез талазы-биле байдалы чедимче чок ажил-агыйлардан (фермалардан) кирип турар ээти эът болбаазырадыр бүдүрүлгелерге колбаса азы консервалар кылдыр кирир;

г) бруцеллез илереттинген соккан хой-өшкүнү ээдин эът болбаазырадыр бүдүрүлгелерге колбаса азы консервалар кылдыр дужаар.

6. Компенсация төлөвилеринин алыкчылары чурттал турар чериниң аайы-биле кол күрүне ветеринар инспекторунга бруцеллез аарыг малын албадал-биле сокканы дээш компенсация төлөвилерин дугайында билдиришкени дараазында документтерни кожар:

— бо Чурумунуң 5 пунктузунда айткан ветеринар херечилелин (справказының) хоолгазын;

— малының бажының дугайында ажил-агый дептеринден ушта бижилге;

— бруцеллез аарыг малын рччк өрттэнден чиик өртекке сайгарганын (болбаазырадыр кылдыр бүдүрүлгеге дужааганын) бадыткаан документтер;

— компенсация алыкчызының агар санының дугаары болгаш Россия Федерациязының чээли албан черинин реквизидин айткан ажаалга дептеринин хоолгазы.

7. Кожуунуң кол ветеринар инспектору компенсация алыкчыларының билдиришкенин Тыва Республиканың Кол күрүне ветеринар инспекторунга оларның кириген хүнүнден эгелеп, 7 хонук эртпээнде, дужааган турар. Тыва Республиканың кол күрүне

ветеринар инспектору компенсация алыкчыларының билдиришкенин бижимел демдеглээнинн хүнүнден эгелеп, 3 хонук иштинде көргөш, Россияның чээли албан черлеринде компенсация алыкчыларының агар санынче шилчидип бээри-биле Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынче дужаар.

8. Компенсация төлөвилеринин хемчээли: 1 кг шээр малдың ээди дээш 29 рубль; 1 кг мыйыстыг бода малдың ээди – 11

Тыва Республиканың автономнуг албан черлеринин тургузукчузунуң функцияларын болгаш эргелерин Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының боттандыраарының дугайында Дүрүмүн бадылаарының дугайында 2008 чылдың декабрь 18 №755 Кызыл хоорай

«Автономнуг албан черлеринин дугайында» федералдыг хоойлунуң 6-гы чүүлүнүн 3-кү кезээнин ийги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Автономнуг албан черлеринин тургу-

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 18-те №755 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың автономнуг албан черлеринин тургузукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының боттандыраарының дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүндө турар өнчүнүң баазыыңа (моон ыңай – автономнуг албан чери) тургустунган Тыва Республиканың автономнуг албан черинин тургузукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының боттандыраарының чурумун бо Дүрүм тодарадып турар.

2. Автономнуг албан черин тургузарының дугайында шийтирнни Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының саналдарыңа үндөзүлээш, Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр.

Автономнуг албан черинин тургузукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин автономнуг албан черин тургузар дугайында шийтирнине «ооң иштинде туруп турар күрүне албан черинин хевирин өскертиринин аргазы-биле» болгаш автономнуг албан черинин уставында айтканы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының органы боттандыраар.

3. Автономнуг албан черинин тургузукчузунуң функцияларын болгаш эргелерин боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы, бир эвес федералдыг хоойлулар-биле болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле өске чүүлдер тургустунмаан болза:

а) Тыва Республиканың күрүне өнчүнүн эргелелин харыылап турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы-биле чөпшээрелде езугаар автономнуг албан черинин уставын, ол ышкаш ынаар кирип турар өскерилгелерни бадылаар;

б) автономнуг албан черинге ооң уставы-биле көрдүнгөн кол ажил-чорудулгазынга дүүштүр даалгалары бээр;

в) автономнуг албан черинин удуртукчузунуң автономнуг албан черинин салбырларын ажыдарының азы узуткаарының, ооң төлөвилел черлерин ажыдарының азы хаарының дугайында саналдарын көөр;

г) автономнуг албан черинин хайгаарал чөвүлелин көөрү-биле саналдарны кириер: автономнуг албан черинин уставыңа өскерилгелер кириер дугайында;

автономнуг албан черинин салбырларын тургузар азы дүжүрер, ооң төлээлекчи черлерин тургузар азы дүжүрер дугайында; автономнуг албан черин эде тургузар азы дүжүрер дугайында;

оперативтиг удуртулганың эргезинге автономнуг албан черинге ажылаан хөреңгини хавыраар дугайында;

д) шийтирлер хүлээп алыр:

автономнуг албан черинин салбырларын тургузар азы дүжүрер, ооң төлээлекчилер черин ажыдар азы дүжүрер дугайында;

автономнуг албан черин эде организаастаар азы дүжүрер дугайында;

е) автономнуг албан черинин онза үнелиг шимчээр хөреңгизинин хевирлеринин даңзызынга үндөзүлээш, Тыва Республиканың күрүне өнчүнүн эргелелин харыылаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы-биле чөпшээрелде езугаар, автономнуг албан черинин эт-хөреңгизин онзагай үнелиг хөреңгиге хамааржыр дугайында болгаш онзагай үнелиг шим-

рубль.

Компенсация төлөвилерин чыл санында индексациялыг.

9. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы квартал санында дараазында отчеттук айның 25-ке чедир бюджет хөреңгизин ажыглаанының дугайында отчетун Тыва Республиканың Экономика ямызынга дужаар.

зукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының боттандыраарының дугайында коштунган Дүрүмүн бадылаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

чээр хөреңгинин хевирлеринге хамаарышпас апарган, автономнуг албан черинге быжыглаттыган, онзагай үнелиг шимчээр хөреңгилерин составындан объектилерни үндүрер дугайында шийтирге үндөзүлээш;

ж) күрүне өнчүнүн эргелелин харыылаар Тыва Республиканың эрге-чагыргазының күүсекчи органы-биле чөпшээрелде езугаар тургузукчуга быжыглаан хөреңгиге айттышкыңа азы ол хөреңгини тургузукчуң алырыңа аңгылаан акша-төгөрикке, ол ышкаш тургузукчуга быжыглаан онза үнелиг шимчээр хөреңгиге азы ол хөреңгини алырыңа тургузукчуң аңгылааны акша-хөреңгиге чөпшээрелди бээр;

з) Акша-хөреңгини болгаш өске-даа хөреңгини өске юридиктиг албан черлеринин устав капиталыңа азы ол хөреңгини өске байдал-биле оларның тургузукчузу азы кижигүнү кылдыр өске юридиктиг албан черлеринге (шимчeves өнчүнү кириеринин кезээнге – Тыва Республиканың күрүне өнчүн башкаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органының чөпшээрели-биле, автономнуг албан черинин кириеринге чөпшээрелди бээр);

и) күрүне өнчүнүн эргелелин харыылаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органынче автономнуг албан черинге шимчeves өнчүнү быжыглаарының болгаш ук өнчүнү хавырып алыр дугайында саналдарны кириер;

к) автономнуг албан черинин хевирин өскертиринин аргазы-биле бюджет албан черин тургузарының дугайында тургустунган чурум езугаар саналды кириер;

л) автономнуг албан черинин удуртукчузун томуйлаар болгаш ооң бүрүн эргезин соксадыр;

м) автономнуг албан черинин удуртукчузу-биле күш-ажыл керээзин чарар болгаш соксадыр;

н) мону кылырыңа сонугал бар болза, бир эвес ону кылырыңа сонугалдыг кижилер албан черинин хайгааракчы чөвүлелинде хөй болза, ол ышкаш шимчeves өнчүге болгаш онзагай үнелиг шимчээр өнчүге хамаарыштыр дугуржулганы деткиер дугайында шийтирлерни хүлээп алыр;

о) «Автономнуг албан черлерин дугайында» федералдыг хоойлузунда көрдүнгөн өске-даа айттырларны шийтирлээр.

4. Автономнуг албан черлеринин тургузукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин боттандыраар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы бодунуң шийтирлерин автономнуг албан черинге бижимел хевиринге ону хүлээп алган хүнүнден эгелээш, 7 хүн иштинде чедирер;

5. Автономнуг албан чери бодунуң ажил-чорудулгазының отчетун болгаш аңаа быжыглаттыган хөреңгини ажыглап турарының дугайында парлаар массалиг информацияны тодарадып турда, автономнуг албан черинин удуртукчузунуң хүлээлгелерин болгаш эргелерин боттандыраар Тыва Республиканың эрге-чагыргазының күүсекчи органы автономнуг албан черинин ачы-дуза хереглекчилеринге ук массалиг информация чөпшөөринин чедингирин өөренип көөрү чугула.

• Чогаалчы болгаш үе

ТААЛЫҢДА ЧОГААЛДАР

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлы-биле Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Кууларга Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы хүндүлүг атты тывысканының дугайында ооң номчукчулары улуг өөрүшкү-биле номчуп таныштывыс. Бистиң корреспондентивис чогаалчы-биле ужуражып чугаалашкаш, интервьюну алган. Ону моон адаанда парладывыс.

—Черлиг-оол Чашкын-маевич, Улустуң чогаалчызы бедик ат-биле силерге «Шынның» номчукчуларының өмүнээзинден изиг байыр чедирип тур бис. Шупту ол медээни улуг өөрүшкү-биле хүлээп алды-выс. Силер канчаар хүлээп алдыңар, башкы?

—Четтирдим. «Шынның» бүгү номчукчуларының амыр-мендизин айтырбышаан, үнүп келген Чаа чылда оларга шыдамык чорукту, сагынгыр-тивынгыр, эки чүүлдерге чүткүлдүг болурун, кадыкшылды күзедим.

Канчаар хүлээп алдыңар дээр-ге, улуг харысалга-дыр деп билип тур мен. Улуг өөрүшкү биле улуг харысалга каттай хаара боор чүведир. Кижиниң ажил-ижин үнелеп көрүп турары өөрүнчүг болбас аргажок. Чогуур чүүлдерни чедир кылган мен бе ынчаш дээш-ле, хөй бодап башка дораан кирип, сагыш-сеткилди дүвүредип келир-дир.

—Ойза-солун байыр чедиришкениңерин алган-на боор силер аа?

—Москвада эш-өөрден байыр чедиришкениң алгаш, дыка өөрдүм. Александр Павлов дээр-ге көңүс аныяк кижы бо, чаа-ла 46 харлыг, мээң чогаалдарымның очулдурукчузу, Николай Карпов дээр-ге ат-сурагылы улуг чогаалчы, очулдурукчу, 86 харлыг. Ол «Учительская газета» солунуң капсырылгасы кылдыр үнүп турар солунга Надя Рушева дугайында чогаалымның очулгасын чырыкче парладып үндүрген. Бодунуң «След» деп чыындызында база киригеш, парладып үндүрген. Ол 30 муң тиражыг болган. Оон аңгыда чогаалчы эш-өөр, чаңгыс чер-чурт-тугларым, ол-бо таныш-көрүш-терим база байыр чедирдилер.

—Чогаал бижиринче силерни чүч иттире бээр-дир, башкы?

—Чогаалчы кижы чоннуң үнүп эдерип, чоннуң чоон оруу-биле чоруп орат болганда, амыдырал-дың янзы-бүрү болушкуннарын-дан чыда каар эргези чок. Бир-ле чүве дээш сагыш чогаалчы сеткил-сагышты үр-ле өйүп чоруур. Тема тывылгаш, сагыш-сеткилге быжып эгелээр, оон кандыг хевирге боттаныры безин баштайында билдинмес, а кажан ол быжа бергенде, ол шыгжаттынып шыдат-тынмас, ала-чайгаар шүлүк азы проза болуп үнө халып келир. Чамдыкта ол дораан-даа төрүттүне шаап-даа келир-ле.

—Амгы үеде чогаалчының аар артында — «таалыңыңарда» кандыг чогаалдар «быжып» турар ирги?

—Бо шагда өскүс ажы-төл көвүдзүн. Ажы-төл ада-иези дириг чорда-ла, өскүсүрүп артып турар апарган. Хайгааралдан дашкаар арткан уруг-дарыг эмгежок. Бо бүгүге хамаарышкан бир тоожу бар. Хоорай черниң хоолой иштинге төрүттүнген бичии оолдун (амды-зында ады Белдир-оол, оон өскер-ли бээр-даа чадавас) салым-чолу-нун дугайында бижип тур мен. «Кундус көвүрүү» деп чечен чугаалар үндүрер мен. Үелерниң эрги-

ледиптер тайлымынга алыспаан шүлүктөрүмнүн шилиндек чогаалдарын үндүреринге белеткеп тур мен. 1980 чылдарда-ла үндүрер бо-дааш, эде тургустунушкун, шил-чилгелиг үеде кижилерниң шүлүккө сонургалы кошкы бергенде, арай элек боор деп шийтпирлээн кижы мен, ам үези келген деп бодап тур мен. Оон аңгыда бо үениң шапта-раазынның бергелеринге таварыш-каш тывылган чөрүлдээрлерге үнде-зилеттинип бижиттинген сюжеттиг чогаалдарны үндүрер сорулга бар.

—Публицистикага хамаарыштыр чырыдар бодап турар чүүлдеринер база арбын-на боор аа, Черлиг-оол Чашкын-маевич?

—Шынап-ла, сөөлгү үеде публицистика — чидиг айтырыг көдүрген чүүлдерге кирип тур мен. Сүт-Хөл деп тоолчургу аттыг чурттуг кижы мен, дөргүл-төрөл чонум ында, төрзүн кожуунум ол. Чер-чур-тумнун адын алгыдар хире чүнү кылып каан кижы боор мен деп чүүл мени дүвүредип турар. Сүт-Хөл мөгелер чурту, алдан-маадырларның чурту болгай. Бөгүн бодап чоруу-румга ол ыдык адын бадыйткаар байтык, оон ады кудулап бар чыда-рынга сеткилим хомулап чоруур. Алдан-маадырларның 125 чылыңче барбайн бардым. Ол байырлалды ужу эдертип, эртийип турар апар-ганы сагыш-сеткилимге канчап-даа таарышпас. Ол-ла аят чарыжы, ол-ла мөге хүрежи, ол-ла дашка көдүрери сагыжымга четпес. Кижилерниң сагыш-сеткилин, тура-соруун көдүрер хевир чок. Черле ынчаш янзы-бүрү байырлалдар, юбилейлерниң көвүдээни кай-гамчык чүве бо. Байырлап-ла турар, байырлап-ла турар. Чайны өттүрүмдө-мында байырлал. Чонга оон ажы-даа чок. Бензин чарып, машина-техника-биле ол-бо тутсул-ла турар. Сиген кезилдези, дүк кыр-гылдазы, мал семиртери дээрн ыш-каш көдээ ажил-агыйның хүн бүрү херек, чугула ажил-агыйыңа ол шаптыктыг. Ол дээш сагыжым аарып чоруур. Суг-Аксында кон-тора турган бажың ээзирей берген турар-дыр, бо улуг суурда парик-махерская безин чок. Чыргакыны ап көрээли че, бичии сууржугаш-тыр ол, ол хиреде ында ийи пилорама ажылдап турар, магалыын көрөм.

—Удуртукчу даргалары-выстың көдээниң ишчиле-ринге хамаарылгазын алыр болза, кандыг деп бодаар силер?

—Чүткүлдүг, кызымак удур-тукчулар ховар-дыр. Дарга-бош-калар кожуун-сумуларга баргаш, бүтүнмейн турар төлөвилелдери-биле хөй чугаа кылып турар. Иван Васильевич Чучев ышкаш болза көрөм. Чаңгыс катап Хемчикке сур-гакчылап четкеш, кижилер чогааш кышты өттүр сагыжы аарып турар кылдыр чугаалап кааш баар кижидир. Болур-болбас хурал-суглаа чыып турбас. Бай-шыдалдыг чурт-тап оларлар илдең-не болгай, олар-ның бажың-балгадын, аал-оранын кезип, хүндүлөдип-ямбыладып чорбас, кирип кээрге-ле, куп-куу, куруг бажыңнарны эргип, канчап амыдырап ораны айтырып, кар-

тошка-огород чүге куруун кайгап, даарта чүнүң-биле амыдыраарын бажың ээлеринден айтырып, са-гыжы аарып, арга-сүмө кадып чо-руур удуртукчу ол-дур. Көдээ ажил-агый ямызының ажилдак-чылары, удуртукчулары шупту ындыг болган болза, эки-ле чүве-дир ийин.

—Чогаалчы кижиниң сет-кил-сагыжы уян, хензиг-ле эпчок чүве ооң сагыжыңга аарышкы болуп артып ка-лыр, ынчангаш сагыш-чу-ректө саргып чоруур чүве-ле хөй боор, ындыг бе, Чер-лиг-оол Чашкын-маевич?

—Эскерип көрүп чор мен, эдип ап болур чүүлдер бар чүве-дир ийин. Эмчи дузасыңа хамаарыш-тыр ап көрээлиңер, че. Биезде дег санавиация деп чүве бар эвес, аарыг кижини Кызылче чедирип эккел чорда, орукка шыдашпайн баар таварылгалар кайы хөй-дүр. Орук ортузу чер Чадаанага кандыг-даа кезишкенин кылыптар кылдыр ында эмнелгениң материал-тех-никтиг баазасын чүге чогуур дең-нелге тургузуп шыдавас бис?

Чоокта чаа акым кижы чок апар-ган, ынаар далажып чоруп ору-вуста, күрүнениң орук айыыл чок чоруунуң инспекторлары маши-нысты доктаадып алган. Бир-ле чылдаганы тыпкаш, акша аптарын бодап турары чаржынчыг чорду. Ол дээр-ге коррупцияның бир хевирин ышкажыла.

—Чоннуң чогаалчызы, жур-налист эргеңер бар-ла бол-гай. Черлиг-оол Чашкын-маевич, чугаадан кылза кандыг турган деп?

—Ийе-ийе, журналистерниң эргелеринге хамаарыштыр чугаа-лаксаан чүүлүм мындыг. Мени дыңнаар хамаанчок, үнө беринер дээр чорду. Сестүң хостуг чоруун хоойлууда илередин каан хиреде, журналистерниң эргезин казып турар таварылгалар-ла хөй. Оон мурнунда чылдарда журналист кижы кайнаар-даа кирер эргелиг турган. Ам бисти судче безин кирибес. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бистиң адре-зивиске хамаарыштыр «...бүгү чон ыглажып турар кылдыр, бүгү кем-херек үүлгедикчилери корга бээр кылдыр чүге биживес силер» дээр-нинге чөпшээрер мен. Судтар-дан репортажтар чогуушын. Ол четпес ажылыгыс деп миннир алаар бис. Ынчалза-даа суд-прокуратура ажилдакчылары журналистерни кирибес таварылгалар кайы хөй. Шын-меге, берге чүүлдерни эске-рип чоруур, ону бижип, чонга та-йылбырлап чоруур кижилерниң — журналистерниң эргезин бедидер болза эки. Корум-чурумну быжыг-лаарыңа, чөптүг чоруктуң бода-раарыңа ол ажыктыг.

—Чыраа-Бажыңга, Сүт-Хөлге өз-бүлелер дыка-ла коргунчуг өлүрүшкүңнер болганын дыңнааш, кижы чүрээ аарып орат, а судтар хаагылыг эртер турар боор-дур.

—2-3-даа чыл эртерг, кижы сагыжыңдан үнемс чүве-дир ийин. Оода чурттакчы чоннуң хурал-суг-лаазын чыып, сайгарылгалыг чугаа кылып турары безин дыңналбас-тыр. Байдал оон соонда экижи-п турар бе? Оон удуртукчулар, чурттакчы чон түңнел үндүрген бе, билдинмес. Чазак-чагырга ону хы-налдада алган бе? Кандыг ажил чоруп турары, билдинмес.

Чоокта Сүт-Хөл чедип чордум

деп демин чугааладым. Ол чорааш дыңнадым. Хан-Дээр ол ынчаар сонгу тайгаларда улуг хар дүшкен, хамык аң-мең ишкээр көжүп кирип турар. Бөрү көвүдзүн, чаңгыс дүне беш бызааны тудуп каалкан болган деп тур. Бо талазы-биле дарый хемчег алыры негеттинип турар-дыр.

—«Улуг-Хем» сеткиңиз, «Хей аът» солунуңарның байдалы кандыгыл, Чер-лиг-оол Чашкын-маевич?

—Эрткен чылын Лидия Херли-евна Иргитиң эгелээшкени, улуг деткимчези-биле ачы-буян мара-фонун эрттиргеш, чаңгыс-даа бол, компьютерге чедингеннис бо-дур. Акшаландырышкын талазы-биле байдалыгыс дыка берге. Боттуң орулгазы эрткен чылын 180 муң рубль болган. Тиражыгыс 500 экземпляр. Чарыгдалдар бот-үне-зинден көвүдөй бээрге, байдал берге апаар, мындыг-дыр. А бо Чаа чыл байырлалының соонда, типо-

графия чарыгдалдары дээш төле-вирни 25 хуу өстүрер дээр деп, дыңнадыг бижик келди. Чадажып турган улус, ам та канчаар улус бис.

2009 чыл Аныяктар чылы кыл-дыр чарлаттыңан болгай, оларже кол кичээнгейни углаар бис. Ам удавас аныяктарга семинар эртри-рер деп тур бис. Аныяктарга дет-кимче херек. Хамааты туруштуг, медреселдиг кижы бүрүзү аныяк-тарны деткир ужурулуг чүве-дир ийин. Келир үевис олар ышкажыл. Даржаа Кууларны магадап ор мен. Ол хоочун көдээ ажил-агый техни-кумунуң сургуулдарын хүлээнип ап, ажил-агый-биле хандырып, практикадап турар дидир. Олар-ның ишти-хырнын боду харыылап турар-дыр. Мындыг деткимче аныяктарга дыка херек. Эки-үле-гер-чижек-тир ол, оон өөренилинер. Аныяктар-биле ажилга үлүүвүстү кирир ужурулуг бис.

Светлана БАЛЧЫР.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ,

Тываның Улустуң чогаалчызы

ШАҢ-БУС БҮРГЭЭН БИИ-ХЕМНИ...

Кара-Хаак, Чербиниң маадыр чонунга

Бораанның хүн Кара-Хаакче аъттаныр деп бодалымга дүүнүгө чедир чүве турбаан. Сыгдык уруу директирим чалап кээрге, шыдавыже дүвү-далаш чорупкан мен.

Хоюг чеңнер шыыңайнып бадып чыдар кончуу сүргей шаң-бус бүргээн Бии-Хемни оттуг-хеме дошту чара булгап кежер, ол дег ындыг түренич чон көрбээн-дир мен.

Чорумалдар ак харда одаг салып, чокпак кара болуп алган ында-мында чаңгыс борбак хемечини оочурлап чаңчыкканын кээргеп, човап орат-дыр мен.

Ноябрьның он чединиң хүнү чүве, ол хүннү назыда мен утпас боор мен. Шүлүкчүвүс Сарыг-оолдун чүс чыл ою шүүдеп келген хөөкү башкым чоруу-ла бо.

Ынаваска, хөй сургуул ында манаан, чогаалчының мугур чүс чыл байырлалы. Ыры күззүн ажы-төлдүң сеткили дээш, човап, түрөп четкени-ле атка мөдү.

Черлиг-оол деп адап кааны—салым болбайн, чер кезири—өөрүшкүм, маадыларым. Чер-чуртум кижилери, хемчиктерим, чеңге боолбайн, силерге мен бараан болуйн.

Солаан Базыр — чогаалымның маадыры чоокта маңаа чурттап чораан, утпаан силер. Согур-даа бол, ону силер чедип чорааш, соок сугга дүжүрбейн чораан силер.

Ырның күжү ындыг кончуг чонга херек, ынакшылды алгап каан дээш, хүндүткел-дир. Сарыг-оолга, Базыр-оолга тураскаадып, сактып чоруур сеткилдер кайгамчык-тыр!

...Шала часкаар чиг дутче дүжүп кирген сааттыг кижы кончуг болбайн, утпаан-дыр мен. Иезиниң иштинге-ле чырык көрбейн, иелээ ынаар эзремче дүлнүп кирген...

Кара-Хаакка болуп турар когаралдар карак чивеш аразында кижы тыны. Доштуг хемни чара булгап кежи-п ордаш, домнуг шүлүм сагыжымга чуруп ордум.

Чаш ажы-төлдөргө ам ужурашкаш, чаактыг хемни сеткил өжүр ыыттавайн, Сарыг-оолдун чалбыыш одун чайынналдыр чалап алган күзелиңер деткижер мен.

Сүрүң-оолдун ынак чээни Ооржак Борис, сүткүр инек эми саамчып эткени дег, аялганы баян-биле үдептерге, айлаң-куш дег ыраажыга мага хандым.

«Дыдыраарган кара чаштыг, дыңнап ханмас хоюг үннүг» кыстарыңар ырлап турда, тыным тыртпайн дыңнап ордум, ажы-төлүм. Хоюг чеңнер доңа берзе... Чанайн че.

Директирим Алекмаавыс чүнү тоорул, дидим-не-дир! Ажылы дээш кызыл-ла-дыр! Тураскаалдыг сүй белзэн меңээ сунгаш, Дуттааже! деп байырлажып туруп калды.

Орулга чок көвүрүгнү тудуп чоор деп чедир угап билбезиниң хараазы бе. Орук үстүп чазын, күзүн аргыжары Черби биле Кара-Хаакка човулаң-дыр.

Арагаже октап турар акша түнүн көвүрүгже шилчидерин бодаваан бис. Алдын черин Кара-Хемде кым деп кижы көгөрээрти байып алган шингээп чыдыр?!

Көрейлерге, кыдаттарга хөлөзилзэн ногааны шын үндүрүгө онаар болза, көпеекти агым суг дег халас ытпайн, орук тудуу көвүрүгге салып болгай.

Депутаттар хемче дештип кирбээн шаанда, тейинге ындыг чидиг бодап үзөр деп бе. Дем-бүле кадып алгаш Кара-Хаакче депшилгениң көвүрүүн ам бодаза чүл. 20.11., 30.12.2008 ч.

Хөй чылдар дургузунда Тес-Хем кожуунга ажылдап, ооң ажил-иши чону-биле найыралдажып, эдержип чордум. Оолдарым колдуу Теске төрүттүнгөш, оон амыдыралдың делгем оруунче басып үндүлөр.

Ат-сураглыг Амбын-нояннар-дан эгелээш, Ю.Аранчин, А.Кунаа, В.Карбый-оол, Көпеевдарга чедир Тываның төөгүзүңгө балалбас исти арттырып кааннарны республиканың чону эки билер. А аравыста үениң негелдизинге дүүштүр ажылдап чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, аныяк салгалды кижизидеринге үлүг-хуузун кириштирип чоруур хоочун салгалдың кижилери хөй. Олар кайы хире байлак арга-дуржулгалыг ийик? Бистерни, ынчангы аныяктарны, канчаар өөредип-кижизидип, сургап чорааннар ийик! Ол хоочуннар пенсиялай бээрге, чоорту-ла оларны утуптарывыс чажыт эвес-ле болгай.

Тес оглу Маадыр-оол Калчан «Шын» солунун килдис эргелекчизинге-даа, харысалгалыг секретарына-даа ажылдап тургаш, төрүн кожунунга ында-хаа сургакчылап, материалдар белеткеп кээрде, ыяп-ла партия райкомунун чогуур килдизинге кирип, ооң ажилдакчылары-биле ужуражып, бодунун чазык-чаагай, чечен-мерген сестери-биле «согажалап», баштактанып олургаш, дыңнакчыларның кичээнгейин дораан-на хаара тудуптар кижилер болду. Ажыл-иживис аайы-биле каш-даа ужуражып чугаалашкан мен.

А кажан амыдыралым аайы-биле Кызылга көжүп келгеш, ажил айтырары-биле «Шынның» кол редактору В.Ф.Чадамбага кирип, чугааны эгелеп чорувуста, редактор телефон тудазын көдүргөш, чугаалады:

— Калчанович, меңээ кире дүжүңерем, чаңгыс кожуну-чурттуңуңар менде келди.

«Шынның» харысалгалыг секретары М.К.Калчан ол-ла чиик, далаш чаңы-биле маңнай аарак кирип келгеш, мээң-биле хол тутчуп мендилешкеш, редакторунче: «Че, чүл» дээңиз кайгап алган олур оң.

—Таныжар-ла болгай силер, СЭКП Тес-Хем райкомунун идеология талазы-биле секретарынага ажылдап турган дарга-дыр бо. Ажылга хүлээп алыр-дыр дээримге, арай муңчулуп, «Шыдаар ирги мен бе?» — дээр-дир, деп редактор чугаалаарга, Маадыр-оол Калчанович: «Шыдаар ирги мен бе» дээрге кайын боор. Барып-барып партия райкомунун секретары кижилер ынчап болбас, коммунист кижилер силер, силер шыдавайн кым шыдаар чүвөл? — деп-ле бо. Сөглөпкөн сөзүмгө бодум эпчосуна берген мен. Журналистерниң херекти эки билири, дорт-чарт сестери, бодалдары мени шуут-ла билиндириккен.

Редактор бис ийиже көргөш: «Шын» солунун харысалгалыг секретары силерни ажилга өөредип каар. Кады барыңар че» — диди.

Шак-ла ынчалдыр «Шынның» коллективиниң кижигүнү апарган мен. Анаа чугаалаарга-ла ындыг. Чүгээр бижиптер апаарыңа чедир каш-каш айлар, чылдар негеттинерин ол белен херекти чүгө экинге чүктөп эрткен кижилер билер. Чамдыкта ырмам-даа сынып каар үелер турду. «Черле ундаравас, улам бурунгаар чүткүүр, сөрүлгэзин чедип алыр» — журналистика тала-

зы-биле баштайгы «кадыг башкым» Маадыр-оол Калчановичиниң бо сестери берге ажил үезинде сагыжымга бо-ла кирип кээр. Шын болбайн канчаар: салган сорулгазын ыяп-ла чедип алыр херек.

Амга чедир «Шын» солунда ажылдап чор мен. А журналистиң белен эвес коклазын изеп берген башкымның 70 харлаар юбилейиниң бүдүүзүндө ооң-биле ужуражып, амыдырал-чуртталгазының, эрткен оруунун дугайында чугаалап бээрин дилеп, каш айтырыгларны аңаа салган мен.

—Маадыр-оол Калчанович,

Степанович Хохлюк бисти чыггаш, саазыннар үлөп берди оң. Номчуп көөрүмгө: «Француз, англи дылдарның кайызын өөренир силер, адаан шыйгаш, дораан эккей дужаңар» — деп бижип каан.

Кезек боданып олур мен. А чүгө даштыкы дыл өөренир кижилер? Орус дылды өөренирим чугаажок. Ол безин меңээ, тыва кижиге, берге болгай. Аргастанып үнерин кызыдар-дыр деп бодап келгеш, кызыл будук-биле «Кайызындаа өөреним мен» деп бижээш, чорудуптум. «Чүү-ле болур ирги?» деп харын-даа сестип, коргуп эге-

Владимир Ильич Степанов мени келдиргеш, Тыва дугайын, Тывадан бо дээди школаны доосканнарны адап, аажок мактап, солун беседа-ны ол кылгаш чугаалады:

—Шын-дыр. Национал дылдыг чоннарның төлээлеринге даштыкы дылды өөредирге берге болбайн канчаар. Че, эки өөрениңер, чедиишкиннерни күзедим — дээш, холум тудуп байырлашты, даштыкы дыл кичээлинге дөрт чыл дургузунда чаңгыс-даа катап барбаан мен.

— «Шын» солунга ажылдап чораан хоочуннар дугайын-

угааныңар улуг, билиңер четчир болзун деп күзээр-дир мен. Ынчалза-даа «парлалганың хостуу» деп домакты сыр-соора ажылдап, харын-даа бот-боттарын солун арын-нарынга бактажыр, дорамчылажыр чорукка шуут удур мен. Чамдык солуннар чоп мырыңай хай-чагырга чок апарганың? Чүгө оларны өнөмчидип, амдажыдып турар чүвөл, бо айтырыгны шиптирлээринге аныяк журналистер үнүн кадар болза эки деп бодаар мен.

— «Шындан» өске солуннар-га база ажылдаан силер аа?

—Ийе, Кызыл хоорайның «Хем белдир» солунунга редакторлап турган үем база бар. Ынчан хоорай чагыргазының даргазы А.Кашин турду. Солунун аажок мактаар дарга чүвө. Ооң соонда катап-ла (пенсиянер-даа болзумза) «Шын-га» ынчан редакторлап келген Светлана Сюр-ооловна Монгуштуң сүмези-биле ол солунга харысалгалыг секретарылап ажылдаан мен.

Мээң 1960 чылдарда Эрзинниң Кызыл-Сылдыс школазынга өөреникчим Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу бир хүн бажыңымче телефоннап, оон боду келгеш чугаалады:

—Башкы, мен Эрзин кожунун баштыңында ажылдай бердим, каш-ла ай болдум. Бо кожуну-вуска солун деп чүвө шуут турбаан чүвө-дир. Биске улуг дузадан көргүзүп, солундан тургузуп берип көрүңер — диди.

Өөреникчимниң дилээн хүлээп алгаш, редакциялар, типография-биле дугурушкаш, «Эрзин» деп аттыг солуну тургускаш, 6-7 ай редакторлааш, ол кожун чурттуг эштерге хүлээткеш, Кызылга келгеш, «Тыва Республика» солунун кол редакторунга каш чыл ажылдаан мен.

—Маадыр-оол Калчанович, өз-бүлөңер, уругларыңар дугайын чугаалаптыңарам.

—Кады кыраан эжим, уругларым иези Тамара Ховалыговна — дээди эртемниг башкы кижилер. Кызылга көжүп келгенивис 1974 чылдан эгелеп «Шыңга» корректорлап ажылдаан. «Кылбас-тутпас чүвези чок» деп макталга езулуг төлөптиг кижилер. А дачада өстүрүп турар чимистерин, каттарын көргөш, кижилер шуут магадаар...

Улуг оглуус Юра — 1-ги класстың чолаачызы, «Каа-Хем» хөмүрдаш уургайында «БелАЗ» деп күчүлүг машинаның чолаачызы. Айлаанавыс ийи дээди эртемниг. А Стас юристиң ортумак эртемниг чедип алгаш ажылдап чорда, амыдыралга дески чүвө турар эвес, чоокта чаа озал-ондакка таварыш-каш, өске оранче «чоруй барды».

—Тес-Хеминер, Самагалдайыңар дугайында...

—Кижиниң өскөн-төрөөн чери дег үнелиг, мактаксанчыг чер кайда боор. Кожунунун чону, удуртур даргалары мени аажок деткип чоруурунга өөрүүр-дүр мен. «Самагалдайың хүндүлүг хамаатызы» деп атты тывыстылар. Кожунун алдын дептеринче адымны кири бижээни — меңээ, Тестиң бөдүүн оглунга, үнелеп четтинмес чоргалар-дыр. Силерге улуу-биле өөрүп-четтиргенимни кол солунуус «Шынны» дамчыштыр илередип, кел чыдар Шагаага уткуштур бүгүлө чүүлдерге чедиишкиннерни, ааскежикти, кадыкшылды күзедим, тес-хемчилер.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

Хоочун журналистиң юбилейинге

Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи — Россияның болгаш Тываның Журналистер эвилелиниң кижигүнү, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тываның Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреады Маадыр-оол Калчанович Калчан бо хүннерде 70 харлаар.

ТЕСОГЛУ

Тестиң ховар оолдарының бирээзи-ле болгай силер...

— Ийе, Тес-Хемниң Үстүү-Шынаа чурттуг мен. Ү.Шынаа эге школазын 1952 чылда кады өскөн эжим Ноокай Даш-оол-биле (ол ам Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи) чүгө беш демдектерлиг дооскаш, эртем-билигге оруушту уламчылаан бис. Мен баштай Кызылдың башкы училищезин дооскаш, өөм ээзи Тамара Ховалыговна-биле Эрзинниң Кызыл-Сылдыс сес чыл школазынга, Ү.Шынаа эге школазынга башкылап ажылдадым. Оон чоорту-ла комсомол, партия райкомнарынга (Тес-Хемниң) ажылдааш, 1970 чылда партияның Хабаровскиде дээди школазының журналистика салбырынга өөренип киргеш, 1974 чылда дээди эртемниг журналистиң дипломун алгаш, СЭКП обкомунун идеология талазы-биле секретары Д.К.Х.Ооржакка кирдим. Дандар-оол Көк-Хунаевич меңээ байыр чедирип, өгбүлөм дугайын айтыргаш, чугаалады:

— «Шын» солунга барып ажылдаар силер.

—Мени Самагалдайже ажылдадып көрүңер. Өг-бүлөм, бажың-балгадым ында — деп чорумда секретары:

—Силерни өөредип алган бис, каяа ажылдадырын СЭКП обкому билер. Барып ажылдаңар... «Шын-га» ажилым оон эгелээн.

—Хабаровскиге: «Англи дыл өөреним мен» деп турганыңарны соңуургадып көрүңер.

—Ол чылын Тывадан чааскаан ынаар өөренип кирген мен. Күзүн Лазо районга картошка ажаашкаш келиривиске, деканывыс Григорий

лээн мен.

Дартазында мени деканывыс кабинетинче келдирген болду. Айыыл болду-ла деп бодал-биле деканга кирдим оң.

—Эш Калчан, силерниң баштактаныр чериңер эвес-тир бо. Орта силер бе: «кайызын-даа өөреним мен» — деп?

—Ында баштактанышкын шуут чок, Григорий Степанович. Мен тыва мен. Орус дыл дээрге мээң төрөөн дылым эвес-тир. Мен ол дылды өөренир мен. А француз, англи, немец дылдарны шуут билбес-даа, дыңнаваан-даа мен...

—Дыңнап көрөм: даштыкы дылдарның бирээзин ыяп-ла өөренир, билер чүвө-дир ийин...

—Ындыг-дыр. Ыяп-ла даштыкы дыл өөренир, билген турар чүвө болза, моол дылды өөрениңер.

—Кандыг? Кандыг дылды? Чоп билбейн бардым.

—Моол дылды аан.

—Кай, моолдап билер силер бе?

—Ийе, моолдар-биле кожа чурттап турар бис.

—Экии! — дээрде?

—Сайн байнуу!

—Байырлыг! — дээрде?

—Байыртаа!

Мени моолдар кижилер деп деканывыс соңуургап билзе-даа:

—Бисте моол дыл башкызы чок-тур ийин... — диди.

—Ол мээң херээм эвес, Григорий Степанович — деп аажок моолдар кижилер апарган олур мен. А херек кырында ол дылга база куруг кижилер болгай мен.

—Че, ындыг-дыр. Бо чугаавысты директорга чедирер мен — дээш, деканывыс мени чорудупту. Каш хонганда директоруус

да кыска сактыышкынарыңар...

—Хабаровск крайның хоорайларыңа, суурларыңа, Еврей автономнуг областа, Хабаровскиниң «Дальдизель» заводтуң солунга дыка хөй солуннарга материалдар бижип, практикалап турзувуса-даа, ол солуннар шуптузу орус дыл кырында болгай. А «Шыңга» келгеш, баштайгы айларда дыка бергедээн мен. Ынчалза-даа К.М.Аракчаа, С.Ө.Тамба, С.С.Кызыл-оол, С.К.Шойгу, М.Ч.Топчаа, С.Д.Маады, А.Х.Аир болгаш өске-даа хоочун журналистерниң меңээ чедирген ачы-дузазын утпас мен. Журналистика талазы-биле башкыларым ол.

Редакторуус Валерий Севилбаевич Шарави мени көдээ ажыл-агый килдизинче чорударда мынча дээн:

—Килдизиниң эргелекчизи К.М.Аракчаа кончуг шыраак журналист, ол талазы-биле аңаа деңгир кижилер чок деп болур. Аракчааның школазын шыдажып эртер болзунза, езулуг журналист болганың ол. Куулар Мунзуквичиниң ачызында, шынап-ла, 20 ажыг чылдар дургузунда багай эвес диртип ажылдап келдим. Ооң журналистчи школазын эрткеним ол.

—Амгы аныяк журналистерге сүмөңер чүл, Маадыр-оол Калчанович?

—Үениң маңы шапкын, дүрген-дир. Бистиң ажылдап чораан үевис-биле амгы үени канчап деңгээр боор. Аныяктар ажил-херекти холга алган, идепкейлиг ажылдап турлар. Олар чаа үенин, хөгжүлдениң оруу-биле чоруп орлар.

Амыдырал солун-дур, ону эки чырыдыңар. Дылыңар чечен,

Бөгүн — чаа шиииниң баштайгы көргүзүү

КУЛТЕГИННИНҢ САЛЫМЫ

(Эдуард Мижиттин «КУЛТЕГИН» деп төөгүлүг шиизиниң дугайында)

Тываларның бурунгу төөгүзүн чонунга уран-чечен арга-биле Эдуард Мижит шүлүктөп бижээн шиизинде чуруп бараалгаткан.

Бо хөй каът уткалыг шиииниң кол маадыры — бурунгу түрк Элтериш каганның (хаанның) оглу болур тажы, улуг шериг баштыңы Күлтегин. Оон 14 чүс чыл бурунгаар (6 векте) Төп Азияга чурттап чораан үезиниң дугайы, оон маадырлыг чоруктарының дугайы Орхон-Енисей бижииниң тураскаалдарында кадалаттырган («Күлтегинге тураскааткан улуг, биче бижиктер», үш каганның мерген сүмелекчизи «Тоньюкукка тураскааткан бижик» — бо улуг үш тураскаал амгы Моолдун девискээринде турар).

Бо төөгүлүг шииде автор баштай бурунгу түрк нитилелдин ишти нарын байдалын, оон күштүг кожазы бурунгу Кыдаттын күткүшкүнү-биле болуп турар үскүлөжишкенин көргүскен. Ол үениң мерген угаанның улузу — төрө херээнде Күлтегин бодунуң акызы Билге-Каган-биле чонун камгалап, экижидип, чаңгыс эп кылдыр каттыштырып алыр дээш кызып, улуг күженишкенин кылып турар. (Бо талазы-биле «шагда эрткен ажил-херек» амгы үениң делегейиниң белен эвес боттук амыдыралы-биле демейлежип турар).

Колдуунда даш көжээлерде бижиттинген төөгүлүг барымдааларга болгаш идеялиг көдүр-

лүүшкүнге даянып, ол-ла үеде болуп болгу дег байдалды ханы бодап, чедир чуруп көргүспүшөөн, автор бодунуң маадырларының амыдыралын бүгү талазындан дол, четче көргүзерин кыска. Бо төөгүдө политиктиг-даа, философтуг-даа, психологтуг-даа, ынакшылдыг-даа, мистиктиг-даа агымнар бар — шүлүзү кижилер аразында нарын харылзааларны, кижилер амытаның амыдыралының утказын ажыдып көргүскен. Шүлү ол агымнар маадырларның үзел-бодалдарын болгаш салым-чолун чаңгыс улуг хайныышкынныг ээргийште долгап турар.

Шиииниң кол маадыры — улус тейлеп, мактаар азы бактаар кылдыр тургускан көжээ эвес, а дирик кижилер — бодунуң амыдыралына таварышкан кажыдалдар (чаш тургаш ачазын чидирер, ынак кадайын ышкынар, эң чоок эжиниң өлүмү...) болгаш хөй сангы маадырлыг тирилелгелер, боттун хилинчээ болгаш ханы боданыышкыннар түннелинде, алыс шынның хөй тала-лары болгаш ачазы салымчы.

Төрүн чонунуң салым-чолу дээш Күлтегин бодунуң амы-тынын өргүп бериптер ужурга таваржыр. «Өлүрткен дайзыннарның саны хөй болган тудум, мээң чонум ааскежиктиг апарбас», «Чер кырында

шүлү улус демей болгаш дең эрге-лиг, чүге бис бот-боттарывысты соксаал чок өлүрүп-ле чоруур бис?» деп айтырбышаан, Күлтегин чүгле чонунуң салымы кол эвес, а кижилер бүүрүнүң амы-тыны үнелиг деп түннелге кээр. Ынчалза-даа Күлтегин бодунуң амы-тынын кадалап шыдаас — оон салымы өскелеринден нарын болгаш берге — чону дээш чуртталгазындан чарлып, амы-тынын өргүптер. Күлтегин дең эвес тулчушкун үезинде оон шак ындыг базым негеттине бээрге, үр боданмай, халактавай, бодунуң амы-тынының үнези-биле хан-чинниг дайынны соксадып каар.

Шии Элтериш каганның (Күлтегинниң ачазы) кыдаттар холундан өлгенин кажыдап ыглаан сценадан эгелээр. А шиииниң төнчүзү — Күлтегинниң өлүмү.

Элтериш каганның өлүмү — ол үениң дайынчы кижиниң черле болуп болгу дег өлүмү болза, Күлтегинниң өлүмү — чону дээш ыдыктыг улуг өргүл, ынчангаш чүнүң-биле-даа деңээрге, оон бедик болушкун тывары берге. Күлтегин улуг дайынны соксадып, чүгле бодунуң чонун дирик арттарындан аңгыда, дайзыннарны база камгалаан бооп турар. Ынчангаш Күлтегинниң өлүмү, амыдыралы база үезиниң байдалындан бедип, ырадыр ушкан салым болган.

Э.Мижиттин бо чогаалы маадырның сеткил-сагыжының өзүшкүнүн көргүскен: Күлтегин-кижи

биле Күлтегин-баштын ийи таланын чаңгыс сеткил-хөөнге эптежер арга чок байдалы, аар үскүлөжишкени; бодунуң аткаарлап болбас бедик харысалгазын миннип билгени — маадырның салымының онзагайы.

Бо тайылбыр чүгле Күлтегинниң салымына хамаарышкан агымны чырыткан. Оон аңгыда «Күлтегин» деп шии — найырал, ынакшыл, кара сагыш дугайында, хосталга болгаш келир үе дээш харысалга дугайында, шынчы мөзү-бүдүш болгаш бүзүрел дугайында, амыдырал болгаш үениң тывызыының дугайында, частырылгар болгаш миннишкенин дугайында төөгү.

Шииде чүгле кижилер эвес, а даш көжээлер, чааскаанзыргай бөрү база шиииниң уран сөс-биле шүлүктөп бижээн аяны хөй кааттарлыг, агымнарлыг чогаалга романтиктиг хөөннү, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн немер турар.

Азы бо шии езулук бедик, чедип алысканчыг оворунуң (идеалдын) дилээшкени бе (бо шииде даштар безин ыглап турар), азы авторнуң амыдыралдың ханы утказының дугайында философчу бодалдарының агымы бе — шииини номчааш азы сценага көргөш, билип алыр бис.

Людмила МИЖИТ, филология эртемнериниң кандидаты, ГШИ-ниң дыл секторунуң эртелекчизи.

Прокурор хыналдазы

ӨСКҮС УРУГЛАР
ДУГАЙЫНДА УТКАШ...

Тожу кожуунуң чагырга-зының чанында назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар комиссия Тожу кожуунуң азыраар болгаш хайгаараар төрелдери чок арткан уругларның девискээр органының начальниги Шончалай Ондарны административтиг торгаалга онааган.

Регионнуң күрүне банкызының операторунга азыраар болгаш хайгаараар төрелдери чок арткан уругларның дугайында медээлерни бээр хуусаазын үрзэн болгаш он назы четпээн уругнуң анкетазына шын эвес медээлерни кириген турган. Бо дээрже РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээшкениниң кодексиниң 5.36 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн Россия Федерациязының субъектинин күүсекчи эрге-чагырга органының албан-дужаалдыг кижизиниң эрге-хоойлуну үрзэни болур.

Тожу кожуунуң чагырга-зының чанында назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар комиссия прокуратураның кириген материалын чугаалажып көргөш, Шончалай Ондарга хамаарыштыр административтиг хемчег торгаал онаар деп түннелге келген. Бо хемчег болза, күрүне албанының ажилдакчызы бодунуң албан-хүлээлгезин күүседирин эде көөрүнчө албадап турар.

Антон БАРАНОВ, Тожу кожуунуң прокуратура-ның оралакчызы.

• Кино уран чыгуу

«АЛБЫСТЫГ ЭЛ»

Мындыг аттыг кинону Барыин-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык ортумаа школазының чанында «Лу» студиязының уран талантылыг өөреникчилери тырттырып дооскаш, чонга көргүзүп эгелей берген.

Сценарийни студияның удурткучу башкызы Валерий Сарыг-оол, режиссер Данил Хомушкуну база Сылдыс Сарыг-оол олар бижээн. Кол маадырларны Херел Саая, Чаяан Чамзырын, Күдерек Саая, Хүлер Хомушкуну, Мартан-оол Саая болгаш бөлүк өөреникчилер ойнап турар. Оон мурнунда бо студия «Адазының оглу» деп уран-чечен кинону үндүргенин билдир бис.

Кинону тургузукчулары бо удаада база боттарының сорулгазын чедип ал шыдаан деп бодаар мен. Салым-чаяанның өгбелери Дырткы Донгакты, Чаш-оол Кууларны, Мүрзү Хомушкуну, Данил Хомушкуну дөзөп, эрги-барлык-чыларның анык-өскени уран чүүлге сонургалдыг өзүп орат.

«Албыстыг эл» деп кинода тыва чонунуң езу-чаңчылдарын көргүскен. Ол чаңчыл, езу-ужурлар кинону ханы утка кирип, көрүкчүлери сорунзалап турар дизе, хөөредиг болбас. Тыва чонунуң чаагай чаңчылдарын катап дигизеринге,

эртемден чогаалчывыс М.Б.Кенин-Лопсаннның «Тыва чонунуң бурунгу ужурулары» деп ному кончук улуг идигни бергени чугаажок. Устүнде адааным студияның кежигүннери ол номну бирден-бирээ чокка номчуп, билини бедидип ап турар. Езу-чаңчылдарны школаларда өөредилге программасынче киригеш, кичээлдерни эрттирип турар апарганы өөрүнчүг. Бо талазы-биле улуг ажилды эртемденнер Г.Д.Сундуй («Улусчу ужурулар»), А.С.Шаалы («Кыстың бүдүжү») болгаш башкы Б.О.Казырыкпай («Эр чол») олар кылган. Олар өөредилге номна-рындан аңгыда, эртем-методиктиг сүмелерни база бижээн.

«Албыстыг эл» деп кинону «Улусчу ужурулар» кичээлдеринге ажыглап болур техниктиг өөредилгениң бир чепсээ кылып болур. Бо кинода бойдустун чурумалдарын болуушкуннарга дүүштүр ажыглааны, хөгжүм каасталгазын таарыштырганы эки. Кинонуң кол маадыры Мергенниң улусчу чаңчыл-

дарга хамаарыштыр тайылбыры дыка солун. А «бардам бак, шалдан соок» деп чүвени кинода Кежик деп оол ойнап көргүскен. Тыва езу-чаңчылды сагып, бөлүк өөреникчилер оваа дагылгазынга кирип турарын кинода көргүскени ханы уткалыг, кижизидикчи өөредилгиг.

Киностудияның кежигүннери бодунуң хостуг үезин чөп ажыглап турары өөрүнчүг. Ынчангаш оон удуртукчуларына элээдилерге кичээнгеи дээш өөрүп четтиргенивисти илередип ужурул бис. Бо бөлүмчүлөр амыдыралдың багай талазынче чайгылбас дээрзинге бүзүреливис улуг.

Чүлдүм Чап чогаалчы башкывыстың бо одуруглары-биле чүүлүнү доостум:

Тываларның тыны тудуш
Сүзүглели чогуң чүдөл?
Тыва кижилер чогаалы
Чүлдү чүрээ, ыдыы кайдал?
Дагылгалыг тандызында,
Дагыларының оваазында,
Артыш-шаанак айдызында,
Авыралдыг аржаанында.
Сагызын дег хумагалыг
Чаңчылдарда, ужуруларда,
Бурун шагның Шагаазында,
Буян өргээн шажынында...
Өгбелеривистен салгал дамчып
келген чаагай чаңчылдарывысты
сагып чоруулунар, чонум.

Шеңней ОНДАР.

Бай-Тайга кожуунуң Шуй ортумаа школазының Айлаңмаа Маадыр-ооловна ИРГИТТИҢ адынга 1997-1998 өөредилге чылында тывыскан А357 №0075 аттестаттын чиккенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс болгаш кырган-ачавыс Алексей Дүгерович АРАПЧОРНУ сөөлгү орукче үдежи, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны катканы дээш «Шын» солунуң редакциязынга, ТР-ниң Култура яамызынга, ТР-ниң Өөредилге яамызынга, Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР талазы-биле эргелелинге, республиканың консультация-диагностика поликлиниказының, ТываКУ-нун, ТГШИ-нин, Туранның №2 ортумаа школазының коллективтеринге болгаш Г.Ч.Ширинге, А.К.Канзайга, Ч.Ч.Кууларга, М.Б.Кенин-Лопсанга база ол ышкаш шүлү эш-өөрүнге болгаш дөргүл-төрелдеринге сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Арапчорларның өг-бүлөзи.

Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагырга-зы, кожуунуң хөй-ниитизи партия, совет болгаш хоолжудулга органның хоочуну, СЭКП Бай-Тайга райкомунун бирги секретарына ажылдап чораан

Базыр Даваевич
МОНГУШУҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлөзине, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тере-Хөл кожуунуң чагырга-зы болгаш Тере-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралы күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг аттың эдилекчизи, партияның болгаш тус черниң күүсекчи органның ажилдакчызы, хөй уругларның, уйуктарының ынак адазы

Аракчаа Чокаевич
БАРЫМНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон уруг-дарыына, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: нитилел-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8520. Чагыг 8. Номери парлаатже дужааган:

график езуугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.